

SULTANIN TOPRAKLARINDA ÇARIN ADAMLARI: RUS İSTİHBARAT FAALİYETLERİ ÇERÇEVESİNDE RİZE RUS VİSKONSOLOSLUĞU (1879-1914)*

*Resul TURAN***

Öz: Bu çalışmanın amacı 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından Rize'de faaliyete başlayan Rize Rus viskonsolosluğunu ve faaliyetlerini incelemektir. 1879 yılında açılan bu temsilcilik, Rusya'nın Osmanlı coğrafyasındaki askerî haber alma faaliyetlerinde önemli görevler üstlenmiştir. Bu amaçla özel olarak eğitilmiş, bölgenin kültürüne ve diline vâkıf askerî uzmanlar bölgeye konsolos ve viskonsolos olarak gönderilmiştir. Rus görevlilerin gizlilik içinde yürütmekte oldukları faaliyetler, Osmanlı makamlarının da dikkatini çekmiştir. Bu kişiler, görevli buldukları süre zarfında Anadolu'da birçok askerî keşif gezileri yapmışlar ve sık sık Trabzon, Erzurum ve Van gibi çevre şehirlerdeki diğer Rus konsoloslarıyla bir araya gelmişlerdir. Gezilerinde bölgedeki yol, kale gibi askerî bakımdan önemli yerlerin yanında halkın geçim kaynakları, etnik yapısı ve genel durumu üzerine de incelemelerde bulunmuşlardır.

Anahtar kelimeler: Rize, Rusya, Konsolosluk, Karadeniz, Kafkaslar, İstihbarat.

The Tsar's Men in the Sultan's Lands: The Rize Russian Vice Consulate Amidst the Activities of Russian Intelligence (1879-1914)

Abstract: This study aims to investigate the Russian vice consulate that was opened in 1879 and its activities in Rize after the 1877-1878 Ottoman Russian War. This consulate has played an important role in Russia's military intelligence activities in the Ottoman geography. For this purpose, specially trained military experts who knew the culture and language of the region were sent to the region as consuls and vice consuls. The secret activities carried out by the Russian officials attracted the attention of the Ottoman authorities. During their tenure, these people made many military expeditions in Anatolia and frequently met with other Russian consuls in surrounding cities such as Trabzon, Erzurum, and Van. In addition to reporting on military issues, road and castle constructions in the region, they also examined the livelihoods, ethnic structure, and general situation of the local people.

Keywords: Rize, Russia, Consulate, Black Sea, Caucasus, Intelligence.

Giriş

Konsolosluklar ait oldukları devletin başka bir devletteki vatandaşlarının çıkarlarını, haklarını, ekonomik ve kültürel faaliyetlerini takip ederler ve diplomatik imtiyaza sahiptirler. Konsoloslukların önemi XVIII. yüzyıldan itibaren gelişen ticari faaliyetlerle artmış; Napolyon sonrası Avrupa'da bozulan

* Makalenin Geliş ve Kabul Tarihleri: 08.04.2019 - 24.12.2019

** Arş.Gör.Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Rize, Türkiye. resulmetu@gmail.com, ORCID: 0000-0002-7832-0552.

düzenin yeniden tesisi için toplanan Viyana Kongresi (1814-1815) ile yaygınlık kazanmıştır (Kocabaşoğlu, 2004, s. 19). Çalışmamızın konusu olan Rusya'nın Osmanlı topraklarındaki konsolosluk faaliyetleri ise XIX. yüzyılda artmaya başlamıştır. Osmanlı coğrafyasındaki bu temsilcilikler üzerinden yürütülen faaliyetler Rus vatandaşlarının haklarını korumaya yönelik olmasına rağmen Osmanlı Devleti'ndeki Rus konsoloslukların konsüler bir misyondan ziyade politik bir misyonu da bulunmaktaydı. Bu görevin temelinde Rusya'nın askerî haber alma ihtiyaçları vardı. Bu amaçla Kafkasya Askerî Bölgesi (*Kavkazskiy Voennyi Okrug*) Osmanlı coğrafyasındaki temsilcilikler üzerinden sıkı bir istihbarat ağı oluşturdu. Bu oluşumun arka planında, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı öncesinde İstanbul'da askerî ajan olarak görev yapmış, belgelerde adı General A.S. Zelenyi olarak geçen yetkili vardı¹. İngilizce, Almanca, Fransızca ve iyi derecede Türkçe bilen Zelenyi, 1900 yılına kadar Kafkas Askerî Bölge istihbarat biriminin başında bulundu. Bu dönemde Türkiye, İran ve Afganistan sınırlarında incelemeler yaptı. 1876 yılında Osmanlı-Sırbistan sınırının belirlenmesi için Avrupa Komisyonu'nda görev aldı. 1877-1878'de Osmanlı-İran sınırı (Bashanov, 2005, s. 668) ve özellikle Osmanlı'daki Ermeni ve Kürt nüfusu üzerine birçok incelemelerde bulundu².

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın hemen ardından, Kafkasya Askerî Bölge Karargâhı'nın Mart 1879 tarihinde Genelkurmay'a (*Glavnyy Ştab*) başvurusu üzerine, mevcut Erzurum ve Van konsolosluklarının yanında Rize ve Halep'te kurulacak temsilciliklerde istihbarat birimlerinin açılması gündeme geldi. Konsolosluk için Rize'nin seçilmesinin nedeni, Doğu Karadeniz kıyısındaki en önemli liman olarak görülmesiydi. Halep'te konsolosluk açma düşüncesi ise İskenderun Limanı'nı ve İngiliz idaresine girmiş olan Kıbrıs'taki gelişmeleri takip etme ihtiyacından doğmuştu. 7 Haziran 1879 tarihinde Çar II. Aleksandr, Rus Genelkurmay subaylarını Rize ve Halep konsolosluklarındaki sekreterlik görevlerine resmî olarak atadı. Böylelikle Rize, Erzurum, Van ve Halep'teki (Suriye) konsolosluklarda ve viskonsüllüklerde askerî ajanlar konsolos ve viskonsolos olarak istihdam edildi. Halep'teki gizli askerî ajanların 1883-1889 yılları arasında Hama'da, 1889-1894 yılları arasında Şam'da ve 1894'ten sonra

¹ RGVIA, Fond 450, op. 1, d. 93, list.1. RGVIA, (Rossiyskiy Gosudarstvenniy Voenno-İstoriçeskiy Arhiv: Rusya Askerî Tarih Devlet Arşivi), Bundan sonra kısaltma olarak arşiv adı "RGVIA", "opis" karşılığı olarak "op.", "delo" karşılığı olarak "d.", listok karşılığı olarak da "list" kullanılacaktır.

² General Zelenyi'nin askerî, coğrafi ve etnisite alandaki çalışmaları için: "Obşeye Geografiçeskiy Opisanie Territorii Sirii", Sbornik Geografiçeskiy, Topografiçeskiy i Statistiçeskiy Materialov po Azii, Vıp.IV, Sankt Peterburg 1883; Payashitelnaya Zapiska k Karte Raspredeleniya Armanskava Naseleniya v Turetskoy Armenii i Kurdistane Po Kazam i Dannım Soc. V. Cuinet "La Turquie d'Asie" 1890-1894, sostavlennoy G.Ş. gen-l. Zelenim i Podpolk. Sisoevım, 1895; Mala-Aziatskie Kurdi, Tiflis 1882; Kratki Rusko-Turetskiy Slovari, Tiflis 1912.

yeniden Hama'daki konsoloslukta istihdam edilmelerine karar verildi (Bashanov, 2013, ss. 6-7). Böylelikle 1880 yılı itibarıyla Karadeniz'de Sinop, Samsun, Giresun, Trabzon ve Rize'de; doğu bölgelerinde ise Erzurum, Van, Diyarbakır ve Halep'te Rusya'nın konsolosluk ve viskonsoloslukları bulunmaktaydı (*Kavkazskiy Kalendar na 1880*, 1879, s. 147). 1905'te Bayezid'de de bir Rus viskonsolosluğunun faaliyette olduğu görülmektedir (*Kavkazskiy Kalendar na 1907*, 1906, ss. 343-344). Bu temsilcilikler, İstanbul ve Petersburg gibi merkezlerin dışında, coğrafi yakınlıkları nedeniyle Kafkasya'daki askerî idareyle de yakın ilişkiler içerisinde olmuşlardır.

Konsoloslukların kuruluşu Karadeniz'de Batum'dan başlayarak Kars, Ardahan hattı boyunca güneye doğru uzanmaktaydı. Bu temsilciliklerdeki görevlilerin asli vazifesi, bölge hakkında bilgi toplamaktı. Askerî Konsolos Vekili Albay Gaznovri, Van'da görevli olduğu süre zarfında istihbarat amacıyla 74.000 kilometre karelik (70.000 verst) bir alanı gezerek detaylıca haritalandırmıştı (Marshall, 2006, ss. 108-110; Alekseyev, 1998, s. 203). Rusların Osmanlı coğrafyasını bu haritalandırılma çalışmalarının başlangıcı XIX. yüzyılın ortalarına kadar giderken bu faaliyetlerin düzenli bir hâl alması ise 1870'li yıllarda başlamıştır. Sadece Kafkasya bölgesinde bu faaliyetler için 1895'ten 1905'e kadar Rus bütçesinden yıllık 56.890 ruble ayrılmıştır. Bu miktar, diğer bölgelerdeki bütün istihbarat faaliyetleri için harcanandan daha fazlaydı. Bu harcamalar, Rusya'yı derinden sarsan 1905 Rus-Japon Savaşı döneminde dahi kesintiye uğramadan devam etmiştir (Derevanko, 2005, s. 86; Marshall, 2006, ss. 108-110). Rusya'nın askerî alanda bu denli etkili ve sistemli bir istihbarat mekanizmasına sahip olmasında XIX. yüzyılın başlarından itibaren süregelen nitelikli askerî personel eğitimi belirleyici rol oynamıştır.

Bölgedeki temsilcilikler üzerinden yürütülen istihbarat faaliyetleri arasında haritalandırma çalışmalarının çok önemli ve öncelikli bir yere sahip olduğu görülmektedir. Rusya'da İmparatorluk Bilimler Akademisi ve Bahriye Akademisi, XVIII. yüzyıldan itibaren resmî haritacılık işlerinden sorumlu kurumlar olmuştur. Bu akademideki uzmanlar, Rusların deniz savaşlarındaki becerilerini kara savaşlarında gösterememesine çözüm aramaktaydılar. Katerina dönemindeki uzmanlar, Rus ordusunda Çanakkale, Boğazlar, Ege ve Karadeniz'e dair haritaların yetersizliğine dikkat çekmekteydiler. Bu sebeple bir taraftan bu alandaki eksiklikler Ege Adaları ve çevresini gösteren haritalarla giderilmeye çalışılırken diğer taraftan da haritacılık ve topografya ile ilgili Avrupa'daki gelişmeler takip edilmekteydi. Kara ordusunda harita ve haritacılık, özellikle 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı'yla daha önemli hâle geldi ve Rus yetkililer Osmanlı Devleti ile olan mücadelede mevcut deniz haritacılığının artık yeterli olmadığını görüp kara ordusundaki topografya uzmanlarına olan ihtiyacı da fark ettiler (Postnikov, 2001, ss. 83-84).

Rusya'nın haritacılık ve istihbarat faaliyetlerini ülke dışına, özellikle de Müslüman dünyaya doğru genişletme çabaları 1850'lerle birlikte hız kazanmış, fakat haber almadaki bilgi akışı henüz istenilen düzeye ulaşamamıştı. İstihbarî bilgiler, genelkurmay veya diğer kurumların Doğu'ya gönderdiği konsoloslar ve diplomatlarca sağlanmaktaydı. Bu bilgilerin elde edilişi tamamen görevli kişinin bireysel yeteneklerine bağlıydı. Bu nedenle, istenilen nitelikte bilgiye ulaşmak daima mümkün olmuyordu. Osmanlı Devleti hakkındaki bilgilerin Rus Dışişleri servislerinden alınması da çoğu zaman yeterli ve tatmin edici bilgiyi sağlamıyordu. Rus ordusu ve filosunun istihbarat yönünden eksikliği düzenli bir istihbarat ağı kurulmasını gerektirmekteydi. Buna binaen profesyonel sayılabilecek ajanlar yetiştirilmeye başlandı. Bu kişiler, resmî belgelerde *voyenye agent* veya *agent* olarak anılan, başlıca görevleri orduya gerekli istihbaratı sağlamak olan askerî ataşelerdi³.

Haber alma faaliyetlerinin sistemli bir çerçeveye oturtulması kapsamında belli başlı konularda bilgi toplanmaktaydı. Bu konular: kara ve deniz kuvvetlerinin asker ve teçhizat sayısı, ordu ve donanmanın silah ve diğer ihtiyaçlarını tedarik yolları, askerî faaliyetler ve bu faaliyetlerin amacı, kalelerin mevcut durumları ve güçlendirilmesi, askerî teçhizatın durumu ve yeni silahlar, askerî kamplar, askerinin moral durumu ve subaylar hakkında malumat, emir-komuta zincirindeki askerlerin durumu, askerî kanunlarda, üniformalarda ve silahlarda, askerî haritacılıkta ve planlarda yapılan yenilikler, askerî okullar ve çalışma yöntemleri, buralarda kullanılan araçlar, askerî faaliyetlerde demiryollarının kullanımı, ordudaki yazışmaların nasıl yapıldığı idi. Bu bilgilerin daha ayrıntılı olarak elde edilebilmesi için Rus Genelkurmayı ihtiyaç duyduğu uzman personel ihtiyacını kendi kaynaklarından karşıladı (Gokov, 2011, ss. 36-45; Alekseyev, 1998, ss. 51-60).

Uluslararası kanunlarla koruma altına alınmış olan diplomatlar, Türkçede *ülke dışılık*, *haric-ez memleket* ve İngilizcede *extraterritoriality* olarak adlandırılan, yabancı bir ülkede kendi ülkelerinin kanunlarına tabi olma ayrıcalığından yararlanmaktaydılar (Fraşirli, 1325, s. 2; Kayaoğlu, 2010, s. 2). Bu nedenle 1864'te askerî ajanlar, rahat hareket edebilmeleri ve güvenliklerinin sağlanması için Rus Dışişleri Bakanlığı kadrolarına dâhil edildiler. Rus istihbaratının faaliyet ve çalışmalarındaki bu gelişme, Rusya ve İngiltere'nin Asya üzerindeki istihbarat yarışının bir sonucuydu. Fakat yine de XIX. yüzyılın başlarında dahi Rusya'nın Doğu ülkelerinde resmî askerî ajanları yoktu. Gokov'a göre bunun en önemli sebeplerinden biri, ajanlığın özellikle Avrupa hukuku yerine şerî hukukun ve geleneklerin geçerli olduğu Müslüman ülkelerde çok tehlikeli bir iş olmasıydı. Bu kişiler, uluslararası hukuk çerçevesinde koruma altında olsalar bile Doğu ülkelerinde bu koruma pek bir geçerlilik taşımamaktaydı. Ayrıca bu

³ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Yıldız, 2012, ss. 239-266.

tür sistemli bir yapının oluşmadığı görevlerde gönüllülük esası daha ağır basmaktaydı. Bu sebepten dolayı Rus Genelkurmayı kadrolarınca istihbarî bakımdan donanımlı, görevlendirileceği bölgenin dilini iyi bilen özel askerî istihbaratçılar yetiştirilmeye başlandı. Bu kişiler, akademik seviyede üç yıllık bir eğitimle, bilhassa Doğu hakkında donanımlı hâle gelmekteydiler. Eğitimleri süresince çalışacakları bölgelerden gelen bilgilerin toplandığı arşivlerde çalışacakları bölgeye dair bilgi sahibi olmakta, bir nevi ön hazırlık yapmaktaydılar. Eğitimlerini başarıyla tamamlayanlar, saha tecrübesi kazanmaları için en az dört buçuk yıllığına Asya'ya gönderilmekteydiler. Asya'da görev yapmış tecrübeli askerler, akademiye genç ajanların eğitimi için eğitmen olarak da görevlendirilmekteydiler (Gokov, 2011, ss. 45-47).

Savaş dairesi birlikleri, ajanlar ve gezginler aracılığıyla elde edilen istihbarî bilgileri askerî ve siyasi planlamaların yanında genç subayların eğitimi için de kullanılmaktaydı. Bu bilgiler askerî bilim kurulundan geçerek Rus Genelkurmay Akademisi'nde toplanmaktaydı. Bu kaynaklarla yetişen askerler, Doğu hakkında bilgi sahibi olmaktaydılar. Bu askerlerin Doğu dillerini öğrenmedeki eksikliğini gidermek amacıyla 1883'te, özellikle subaylar için, Doğu dilleri kursları açıldı. Bu kurslarda Türkçe, Tatarca, Arapça ve Farsçanın yanı sıra uluslararası hukuk ve İslam hukuku da öğretilmekteydi (Gokov, 2011, ss. 45-47; Reynolds, 2011, ss. 94-95). 1890'larda bu kursları Taşkent, Aşkabat ve Vladivostok'ta açılanlar izledi. Buralarda yetişenlerin bir kısmı tercüman olarak askerî birliklere, bir kısmı ise Türkiye, İran ve Afganistan gibi ülkelerdeki konsolosluklara askerî ajan olarak gönderildiler. Bunlar arasında imparatorluğun halklarından olan Müslümanlar da bulunmaktaydı. XIX. yüzyılın sonu itibarıyla yaklaşık 14 milyon Müslüman nüfusa sahip olan Rusya, bu insan kaynağından gerektiğinde faydalanmaktaydı⁴.

Rus uzmanların görevli oldukları bölgelerde topladıkları bilgiler ve özellikle de hazırladıkları haritalar, kuşkusuz askerî faaliyetler için en önemli kaynaklar arasında yer almaktaydı. Haritaların hazırlanması da uzmanların yetişmesiyle paralel olarak zamanla daha sistemli bir hâl aldı. Uzmanlar, gerekli sahaların haritalanması esnasında coğrafya, iklim, hayvan sayısı, yerel faaliyetler, yöre halkının fiziki ve ahlaki özellikleri, yaşam tarzları ve sağlık koşulları hakkında çok geniş bilgiler edinmekteydiler. Böylece bu bilgilerin en önemli kullanım alanlarını oluşturan haritalar daha ayrıntılı hâle gelmeye başladı. Örneğin,

⁴ Örneğin; 1913 yılında İstanbul'da bulunan Rus ajanı aylık 300 Guruş'a çalışan Settar adlı bir Müslümandı. Diğer bir ajan ise Rus Duması'nda vekillik de yapmış olan aslen Nahçıvanlı Shahtahtinskii'ydi. XIX. yüzyılın sonuna doğru İstanbul'da sadece resmî olarak bir savaş ajanı bulunmaktaydı. İran'da bulunan Rus askerî ajanı ise resmî olarak İran ordusundaki atlı birliklerin eğitiminden sorumlu idi. Askerî ajanlar gittikleri yerlerde sadece istihbarat toplamakla kalmayıp, siyasi hayatta da yer almaktaydılar (Alekeyev, 1998, s. 43; Gokov, 2011, ss. 45-48).

XVIII. yüzyıldaki bir harita daha çok köy ve hane sayısı gibi bilgiler sunmaktayken halkın etnik özelliklerini göstermemekteydi. Kuzey Kafkasya'yı gösteren bir başka haritada ise bölge genel bir şekilde “dağlı insanların bölgesi” olarak adlandırılmaktaydı. Yine haritada farklı etnik grupların bölgesel ve kültürel özellikleri gösterilmemekteydi. Çoğunlukla ordunun güzergâhındaki arazi yapısıyla ilgili bilgi veren bu haritalar, XIX. yüzyılın ortalarına doğru daha ayrıntılı hâle getirildi ve “Abhaz kabilesi”, “Çerkez kabilesi”, “Tatar kabilesi” gibi etnik bilgilere yer verilmeye başlandı. Kafkasya Askerî Bölgesi'nin Topografya Bölümündeki 1870 yılına ait bir harita ise Çerkez, Oset, Çeçen, Dağıstanlı ve Abhazlar gibi etnik grupların farklılıklarını daha da ayrıntılı olarak göstermekte ve haklarında anahtar bilgiler içermekteydi. Rusya'da bölge üzerine yapılan çalışmaların ve bilgi birikiminin artmasıyla yapılan haritalar etnik, dinî ve kültürel farklılıkları ortaya koyacak şekilde daha ayrıntılı bilgiler içermeye başladı. Bu tür çalışmalara kaynak olması ve bölge üzerine bilgi toplanması amacıyla farklı alanlarda birçok bilimsel makalenin yayımlandığı dergiler bulunmaktaydı. Bu dergilerden biri olan ve 1889 yılında etnografi araştırmalarına yönelik kurulan *Etnografiçeskoe Obozrenie* adlı derginin temel hedefi etnisite, dünya görüşü, din, etik ve hayat tarzlarını temel alan bilimsel bir sınıflandırmanın yapılmasıydı. Bölgeler hakkındaki ayrıntılı bilgilerin toplanmasında yine buralara ait materyaller ile söz konusu bölgeler üzerine yapılan çeşitli görsel çalışmalardan yararlanılmaktaydı (Jersild, 2002, ss. 75-77).

I. Rize Rus Viskonsolosluğu

Çarlık idaresinin haber alma faaliyetleri için yetiştirdiği uzmanlarını istihdam ettiği temsilciliklerinden biri de 1879'da kurulan Rize Rus viskonsolosluğuydu. Araştırmalarımıza göre bu temsilcilik, zaman içinde bölgenin önde gelen ailelerinden Tuzcuoğulları, Türütlere ait yapılar başta olmak üzere birkaç farklı yerde hizmet vermiştir. 1908 yılında yapılan gözlem kayıtlarına göre Rize'de Valilik ve tepede üç katlı beyaz Rus viskonsolosluk binası olmak üzere iki görkemli yapı bulunmaktaydı (*The Black Sea Pilot*, 1920, s. 300). Ayrıca yönetim binasının dışında, Trabzon'da da viskonsolosluğa ait bir köşkün olduğu, 1908'de Osmanlı-Rus sınırını düzenlemek amacıyla gelen Rus yetkililerin Trabzon Rus konsolosluğunu ziyaretlerinin ardından “...Trabzon sayfiyelerinden olan ve bir saat mesafede bulunan Soğuksu nam mahaldeki Rize Rus konsolosunun köşküne vizite ifasından sonra...” ifadelerinden anlaşılmaktadır (BOA, Y.PRK.AS, 257/78).

Rusya'nın Kars, Ardahan ve Batum'u aldıktan sonra doğu sınırına bu kadar yakın bir noktada temsilcilik açması, bu dönemde Osmanlı Devleti'nin takip ettiği uluslararası ılımlı politikayla yakından ilgilidir (Kurat, 2011, s. 101). Anadolu sınırlarına kadar dayanmış olan Rusya, Batum'u aldıktan sonra 1883'te Bakü-Tiflis-Batum demiryolunu faaliyete sokarak bölgeyi ticari olarak

canlandırmış, serbest liman rejiminde faaliyet gösteren Batum Limanı'nı tahkime hız vermiş ve bir süre sonra da serbest limanın kaldırılacağını ilan etmiştir. Batum, bu tarihten itibaren Rusya'nın askerî üssü hâline gelmiştir (Anderson, 1966, ss. 208-210; Jelavich, 1969, s. 44). Osmanlı sınırına bu denli yakın ve önemli bir noktanın sınır ötesinde güvenliğini sağlayacak birimlere ihtiyaç duyulmuştur. Dolayısıyla Rize temsilciliğinin açılışının bu tarihlere denk düşmesi dikkat çekicidir.

Rize'ye 1879'da ilk viskonsolos olarak Albay P.V. Çarkovskiy atandı. Bu viskonsolosluğun yetki alanı Bayburt, Erzincan, Sivas, Tokat ve Samsun'dan doğuda Rus sınırına kadar olan bölgeyi kapsamaktaydı (Bashanov, 2013, ss. 6-8). Çarkovskiy'nin ardından, Osmanlı arşiv belgelerine göre bu göreve 1883'te Pekof adlı kişi atanmıştır (BOA, İ.HR. 291/18279). Bu kişinin tam adı, Peşkov Nikolay Nikolayeviç'tir. 1883'te Rize'ye gelmeden önce Varşova ve Kafkasya'da görev yapmış, 1887'de yarbay, nihayetinde korgeneral rütbesine kadar yükselmiştir (Bashanov, 2005, s. 183). 26 yaşında başladığı Rize'deki görevini 1886 yılına kadar sürdürmüştür. Peşkov'un göreve başladığı 1883 tarihli belge Rize Rus viskonsolosluğu hakkında Osmanlı Arşivi'nden ulaşabildiğimiz en erken tarihli bilgidir. Yine 1883'e yakın bir tarihte, Rusya Sefareti, Batum tarafını kast ederek, şehrin Rusya'ya yakın olması, Rize'den Rusya'ya, Rusya'dan da Rize'ye kaçak girişlerin önlenmesi için Rize-Trabzon arası şifreli telgraf izni istemiştir (BOA, HR.TO. 292/53).

Konsolos vekili Peşkov, 1886'da Rize'deki görevini tamamladıktan sonra, İstanbul'a dönmüştür. Burada, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda hayatını kaybeden Rus askerleri için 1889 yılında yapılacak San Stefano (Yeşilköy) Anıtı'nın inşasından sorumlu askerî yetkili olarak görevlendirilmiştir (Şkarovskiy, 2014, ss. 176-179). 1897'den itibaren Bulgaristan'da görev yapmaya başlamış, 1908'de sağlık nedeniyle görevinden alınmıştır. 18 Haziran 1916'da Rus Çarı II. Nikolay'ın ele geçirilen Osmanlı topraklarında geçici askerî idarenin kurulması için atadığı ilk askerî vali olan Peşkov (Akarca, 2002, s. 121), 1917 Rus Devrimi'nin ardından görevinden alınmıştır (Bashanov, 2013, s. 183). Rize Rus viskonsolosluğu görevine 1886 yılında 31 yaşında olan Gippius Aleksandr İvanoviç,⁵ ardından ise daha önce Van'da görev yapmış olan Albay Vlademir Teofiloviç Mayevskiy atanmıştır. Mayevskiy, 1900-1914 yılları arasında bu görevde bulunmuştur (*Kavkazskiy Kalendarı na 1910 god*

⁵ 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşına katılmış olan Gippius, subayken Kafkas Savaş Dairesinde görev yapmış ve 1883-1885 yıllarında Arapça ve Türkçe öğrenmiştir. 16 Ekim 1886'dan 30 Ağustos 1890'a kadar İstanbul'da askerî ateşe olarak bulunmuştur. 1888'de üç Osmaniye nişanı ve 1891'de iki Mecidiye nişanıyla ödüllendirilmiştir. Freiman, R. Otto von; *Pazhi za 185 let: Biografii i portreti Bivshiki Pazhey s 1711 po 1896 g.*, s. 677; *Vsya Rossiya, Tom perviy*, Sankt Peterburg 1895, s. 42.

1905, s. 868; Bashanov, 2005, s. 62; Mayevskiy'nin gözlemleri için bk. Mayevsky, 2007).

II. Rus Viskonsolosların Anadolu Gezileri

Osmanlı arşiv belgelerine göre, Rus viskonsolosları görev alanlarının dışında kalan bölgelere birçok gezi düzenlemişlerdir. Bu faaliyetlerinde Osmanlı makamlarının dikkatini çekmemeye de özen göstermişlerdir. Viskonsolos Gippius Aleksandr İvanoviç, Rize'de göreve başlamasıyla birlikte Anadolu gezilerine ağırlık vermiştir. 1888 yılındaki gezilerinden birinde Gippius, Rize'den ayrılarak Trabzon üzerinden Rusya'ya gitme bahanesiyle yanındaki beş kişiyle birlikte Erzincan'a uğramış, şüpheli hareketlerinden Dersim'e gitme planları yaptığı anlaşılmıştır (BOA, Y.PRK.ASK. 51/37). Yol güzergâhı boyunca şahsın geçebileceği mevkilere görevliler yerleştirilmiş (BOA, DH.ŞFR. 137/86), fakat Gippius Dersim'e gitmekten vazgeçerek Trabzon'a geri dönmüştür (BOA, DH.ŞFR. nr.137/70). Gippius'un daha sonraki gezisi tercümanı, yasakçısı (muhafız) ve üç hizmetkârıyla birlikte Van, Diyarbakır, Harput, Sivas, Erzurum ve Halep vilayetlerine olmuştur (BOA, DH.MKT. 1632/99). Osmanlı makamlarının yakından izlediği anlaşılan bu geziler, kuvvetle muhtemel, birer askerî keşif gezisiydi. Osmanlı arşiv belgelerinde konsolos vekili Gippius'un yanında adı "hizmetkâr" olarak geçen kişi, aslında Gippius ile birlikte 13 yıl daha Kürdistan, Ermenistan ve Suriye'de çalışmalar yapacak olan askerî harita çizim uzmanı Yarbay D.D. Gedeonov idi (Bashanov, 2005, s. 62). Gippius'un somut bir sebep olmamasına rağmen, beraberindekilerle birlikte görev alanının dışındaki sahil kesimlerine ve Anadolu'nun iç taraflarına gezi yapmasına zoraki izin verilmişti. Bu nedenle Osmanlı makamlarınca konsolos vekilinin hareketlerine dikkat edilmesi (BOA, DH.MKT. nr.1635/123) ve hangi konuları araştırdığına dair bilgi toplanması istenmiştir (BOA, DH.MKT. 1641/39; BOA, DH.MKT. 1641/80). Ayrıca yanındakilerle birlikte Anadolu'ya yapacağı seyahatte Gippius'un güvenliğinin sağlanması ve gereken kolaylıkların gösterilmesi de ilgili makamlara iletilmiştir (BOA, DH.MKT. 1644/49). Bu gezisinde Gippius'a eşinin de refakat ettiği anlaşılmaktadır. Gezi güzergâhında, önce eşi ve beraberindekilerle gittiği Van'dan, bir süre sonra Bitlis, Diyarbakır, Mamuretü'l-Aziz, Erzurum ve Sivas'a gitmek üzere ayrılmıştır. Rus konsolosluk heyeti, Osmanlı makamlarına gezinin amacını "ahvâl-ı mahalle" vakıf olmak olarak açıklamıştır (BOA, Y.A.HUS. 229/10). Gezi rotası incelendiğinde, Osmanlı yetkilileri gezinin sebebinin "güzergâh üzerinde bulunan bölgelerde Osmanlı memurlarının Ermenilere zulüm yapıp yapmadığını görmek ve Ermenileri Osmanlı yönetimine karşı kıskırtmak olduğu" kanaatine varmışlar ve yerel idarelerden gerekli tedbirlerin alınmasını istemişlerdir (BOA, DH.MKT. 1662/61). Gezi heyeti Erzincan ve Sivas'ta da birer gece kaldıktan sonra Mamuretü'l-Aziz vilayetine hareket etmiştir (BOA, DH.MKT. 1666/121).

Rus yetkililerinin gezilerinde Sivas vilayetine özel bir ilgi gösterdikleri anlaşılmaktadır. Bu ilginin temelinde Sivas şehrinin Sinop, Samsun ve Trabzon üzerinden Karadeniz kıyılarına ulaşan ana ticaret yollarının önemli bir kavşağında yer alması gelmekteydi. Bu stratejik önemi nedeniyle yerel makamlardan alınan bilgilerden, gezi esnasında konsolos vekilinin bazı yerlerin haritasını aldığı öğrenilmiştir (BOA, Y..PRK.ASK. 58/22). 1889 yılında Sivas Valisi, Dâhiliye Nezareti'ne Gippius'un Sivas'taki faaliyetlerine dair şu raporu iletmiştir (BOA, Y..PRK.UM. 15/84):

Konsolos vekili Sivas Vivayetine bağlı Karahisar-ı Şarkî Sancağı'ndan Tokat tarafına gitmiştir. Sivas üzerinden Mamuret-ül Aziz'e giderken, burada evde kalmak yerine yüksek bir yere kurduğu çadırında ikamet etmiştir. İncelemelerinde ve gezilerinde dağ yollarını kullanarak haritalar hazırlamıştır. Konsolos, özellikle Ermenilerin yaşadığı bölgeleri gezmiştir. Rusya'nın Ermeniler arasında sınıra yakın yerlere asker getirmekte olduğu bilgisini yaymıştır. Ruslar, 25 yıl önce buna benzer biçimde, bütün Rumeli arazisini gezmiş ve haritalarını çizmişlerdi. Bulgaristan İhtilali başlayınca Tuna vilayetinin hemen her yerini kendi bahçeleri gibi bildiklerinden önemli noktaları Rus orduları ele geçirmişti. Bu nedenle Divriği kaymakamlığının telgrafı üzerine dikkat çekilen bu durumun öneminin daha iyi anlatılabilmesi için kaymakamlıklara uyarılarda bulunulmuştur.

Sivas valisinin bu uyarılarından sadece bir yıl sonra, 1890'da Viskonsolos Gippius'un Tiflis'te yayımlanmış olan kitabı, muhtemelen bu geziler sonucu toplanan bilgilerle hazırlanmıştı. Gippius, *Vilayeti Sivas i Seti Putey k Zapadu ot Erzuruma (Sivas Vilayeti ve Erzurum'dan Batıya Yol Ağı)* adlı kitabında vilayetin sınırları, iklimi, coğrafyası, yolları, etnik yapısı, dinî cemaatleri ve eğitim durumu gibi konu başlıkları altında bölgeyi incelemiştir. Eserin ön sözünde yazar; 1888 ve 1889'da Sivas'a iki gezi yaptığından, bu geziler esnasında Erzincan-Sivas, Tokat-Sivas ve Sivas'tan güneye doğru uzanan yollar üzerinde incelemelerde bulunduğundan bahseder. Yollar ve bölge üzerinde sahip olduğu bilgilere rağmen Sivas vilayetine ait yeterince istatistikî bilgi toplayamadığını, bu eksikliği gidermek için, Sivas Vilayeti Salnamesi'nden yararlandığını belirtir (Gippius, 1890, s. II-III).

Bu dönemde Rusların Sivas ve çevresine özel bir ilgi duydukları açıktır. Zira Gippius'un gezisinden önce, İskenderun'dan Sivas ve Tokat'a gelen Rus Dr. Aleksandr Priki adlı şahsın önemli gördüğü yerlerin resimlerini çektiği ve haritalarını çizdiği Sivas valiliğince tespit edilmiş ve Dr. Priki'nin askerî personel olması nedeniyle kontrol altında tutulması gerekli makamlara iletilmiştir (BOA, DH.MKT. 1394/24)⁶.

⁶ 1897 yılında Sivas'a İngiliz viskonsolosu olarak görevlendirilen daha sonra Trabzon ve Van'da görev yapmış olan Francis Maunsell de Sivas'ta bulunduğu esnada Niksar

Rize viskonsolosu, yaptığı seyahatlerin yanı sıra Rusya'nın Erzurum konsolosu ve diğer Rus temsilcileriyle de sık sık görüşmekteydi. Bu görüşmelerde Trabzon, Van, Halep, Rize ve diğer bölgelerdeki konsolos ve viskonsolosların raporları toplu olarak değerlendirilmekteydi (RGVİA, Fond 450, op. 1, d. 89, list 1-4). Bu nedenle 1890 yılında Erzurum Rus konsolosunun, Rize viskonsolosu ile görüşme talebi üzerine, daha önceki yıllarda Trabzon, Erzincan ve Kiğı'dan (Bingöl) geçerken buraların haritalarını çizen konsolosun yanına, Osmanlı makamlarınca tedbir amaçlı bir jandarma ve dört nefer zabtiye verilmiş (BOA, DH.MKT. 1751/132); yol güzergâhında kendisinin sezdirilmeden takip edilmesi ve gerekli durumlarda bilgi verilmesi istenmiştir (BOA, DH.MKT. 1762/38). Rize'yi ziyaret edeceği haber alınan konsolosa izin verilmiş ancak konsolos vekili yol boyunca izlenmiştir (BOA, DH.MKT. 1753/6; BOA, DH.MKT. 1756/117). Karşılıklı ilişkilerin Rize'deki Rus temsilciliği tarafından da sürdürüldüğü görülmektedir.

Bu geziler esnasında Rus yetkililer ve yerel görevliler arasında olumsuz bazı durumlar da yaşanmaktaydı. Erzurum Rus konsolos vekili ve Rize Rus viskonsolosu, yanlarındaki üç arkadaşı ile Kavak Kapı istihkâmlarını gezmek amacıyla Han Kapı tarafından geçişlerine izin vermeyen nöbetçi eri darp etmişlerdir (BOA, BEO 3785/283864). Konsolosluk çalışanlarının faaliyetlerinin yanında bölge ile ilgili bilgilerin toplanmasında diğer insan kaynaklarından da yararlanılmaktaydı. Örneğin Erzurum'da Rus Mektebi'nde çalışan Kefsen isimli öğretmenin de harp yerlerinin harita ve resimlerini aldığı rapor edilmiştir (BOA, Y..PRK.UM..9/3)⁷.

Osmanlı makamlarınca her hareketi takip edilen Gippius, raporlarında bu durumdan yakınmaktadır. Gippius'a göre Türkiye'de devletin iç yapısını izlemek yabancılara kapalıydı. Avrupa'daki kolay seyahat imkânları Osmanlı coğrafyasında mümkün değildi. Her seyahat için merkezî idareden izin alınması gerekmektedir. İlk izin denemesinde Osmanlı makamlarının hemen seyahati

bölgesinde yaptığı incelemeler hakkında raporlar yazmıştır. Yazısında, bölgede yaptığı faaliyetler hakkında herhangi bir açık verilmemesine, Osmanlı yetkililerinin bu tür keşiflerin işgal dönemi için bir hazırlık olduğuna inandıklarını ve bu konuda çok hassas olduklarını belirtmiştir. İngilizler Rusya'nın güneye ve doğuya inme tehlikesine karşı olarak, Karadeniz, Sivas ve Erzurum, Kürdistan Bölgesi, İran Körfezi'nin Kuzeyi ve İskenderun Körfezi'nden Erzurum ve Bitlis'i içine alana bölgelerin haritaları üzerinde çalışılmıştır. Peter Collier, "Covert Mapping the Ottoman Empire: the Career of Francis Maunsell", *The Proceedings of the 26th International Cartographic Conference*, Dresden 2013.

⁷ Çarlık döneminde 1881'den 1929'a kadar aralıklarla Kafkas Eğitim Dairesi tarafından yayımlanan *Sbornik Materialov Dlya Opisaniya Mestnostey i Plemyon Kavkaza* adlı dergide farklı bölgelerdeki Rus öğretmenler tarafından Kafkasya üzerine kaleme alınmış birçok inceleme yer almaktadır.

engellemeye kalkıştığı, sadece Rus elçiliğinin özel ricası üzerine Dâhiliye Nezaretinden verilen izin sonucu alınan pasaportun da yeterli olmadığını iddia etmektedir. Seyahat edecek kişiye vali tarafından iki-üç jandarma (zaptiye) verilmekte, bu görevliler olmadan seyahat edilememektedir. Bu uygulama nedeniyle seyahat edenin nerede konakladığı ve yaşadığı bilinmekte, küçük ya da büyük idari merkez olması fark etmeksizin, yerel polis ve idarenin ajanları tarafından sürekli izlenmekteydi. Seyahat edenin vilayet merkezine geliş gidişi, kiminle görüldüğü, ne konuştuğu adım adım merkeze bildirilmekteydi. Bu tür muamele sadece zararlı kabul edilen kişilere değil; bütün Rus, İngiliz, Alman, Fransız, Amerikan ve diğer yabancılara uygulanmaktaydı (RGVIA, Fond 450, op. 1, d. 12822, list. 1-4).

Osmanlı makamları Rus yetkililerin faaliyetlerini yakından takip ederken diğer tarafta Ruslar da özellikle Kars, Tiflis ve Batum gibi yerlerde bulunan Osmanlı yetkililerini yakından izlemekteydiler. Bu sebepten istihbarat elemanları bu yerlere yalnızca askerî ateşe olarak değil, başka kimlikler altında da gönderilmekteydiler. Örneğin Erkan-ı Harbiye kolağası Hasan Ruşeni Bey, Kars şebenderliğinde kâtip sıfatıyla istihdam edilmekteydi ve Rus makamlarının sorması durumunda “ihtiyat zabiti” olduğu söylenmesi bildirilmişti. Şebenderliklerin rutin çalışma düzeninden farklı olarak bu kişinin asli görevi Kafkasya’daki askerî durum hakkında bilgi toplamaktı. Bu nedenle Kafkasya’daki bütün Osmanlı şebenderlikleri askerî konularda, Hasan Ruşeni Bey’e karşı sorumluydular⁸. Bu açıdan Osmanlı’nın Kafkasya ve Kars’taki

⁸ Umum Erkan-ı Harbiye Dairesi’den Petersburg Sefaret-i Seniyyesi ve Kafkasya’daki şebenderliklere Hasan Ruşeyni Bey’in yeni görevine mahsus bir talimat yayımlamıştır. Talimatname şöyledir: 1) Kafkasya’daki şebenderhanelerin kaffesi askerliğe müteallik her türlü istitla’atlarını doğrudan doğruya Kars şebenderliği namına kitabetine bildirecekler ve mumaileyhin bu yoldaki temenniyatını is’af etmeğe istizahatıyla suallerine cevab vermeğe çalışacaklardır. 2) Bu suretle askerliğe müteallik malumatın kaffesi katib-i mumaileyhin delaleti ve umum şebenderhanelerin himmetiyle heman mahallinde terfik ve ta’mik olunarak cihet-i askeriyye nafi’ bir hâle sokulduktan sonra Kars katibi tarafından Hariciye Nezareti vasıtasıyla doğrudan doğruya Erkan-ı Harbiye-i Umumiye’ye yazılacaktır. 3) Şebenderhanelerin askerliğe müteallik hususatı Kars şebender katibine bildirdikten ve beynlerinde ta’mik ve tedkik eyledikten sonra Hariciye Nezaretine yazsalar bile bu gibi tahriratta veyahut telgrafta (cihet-i askeriyye yazılmış) olduğu ibaresini ilave ile nezaretler beyninde fazla muhaberat vuku’una meydan bırakılmayacaktır. 4) Elhasıl Kafkasya ahval-i askeriyesinden Kars şebenderhanesi kâtipi mesul olduğundan oradaki umum şebenderhanelerin mumaileyhe muavenet etmeleri tabii ve zaruridir. 5) Kars şebenderhanesi katibinin vezai’fi ziyade ve mühim olduğundan mumaileyh şebenderhanenin kitabet-i resmiyesini ifa etmeyerek yalnız vazife-i askeriyesiyle iştilal ideceğinden doğrudan doğruya Erkan-ı Harbiye-i Umumiye’nin emrine tabiidir. BOA, HR.MTV. nr.57/28, (17 Ocak 1911); BOA, HR.MTV. nr.57/29, (17 Ocak 1911).

konsoloslukları, Kafkasya'daki Müslümanları Rusya'ya karşı örgütlemekteydiler (Reynolds, 2011, ss. 85-87; Swietochowski, 1988, s. 103).

Rus yetkilileri gerçekleştirdikleri gezilerinin önemli bir bölümünü Ermenilerin meskûn olduğu bölgelere yapmışlardır. Bu faaliyetlerde 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası Çarlık idaresine giren Batum, Osmanlı Ermenileri için de önemli bir merkezdi. Konsoloslar ve Anadolu'daki Ermeniler sık sık Batum'a gidip gelmekteydiler. Ermeniler konsoloslarla aynı güzergâhı kullanarak Batum'dan silah ve parayla Erzurum ve Van'a dönmekteydiler (BOA, DH.MKT. 1749/49). Rize ve Trabzon konsoloslarının sık sık Rus vapuruyla Batum'a gidip gelmeleri dikkat çekmeye başlamıştı (BOA, DH.MKT. nr.1762/38). Aynı zamanda viskonsolosun özellikle Erzincan ve Dersim taraflarındaki fabrika⁹ ve askerî mevkilerin çizimlerini yaptığı, Dersim Kürtlerini ve Hristiyanları tahrik ederek açıktan açığa devlet aleyhine kışkırttığı bildirilmekteydi (BOA, Y..PRK.ASK. 66/25). Özellikle Rus konsolosların Kürtler üzerine ayrıntılı olarak incelemeler yaptıkları anlaşılmaktadır. Beyazıt'te bulunan Rus viskonsolosluğu da bölgedeki Kürt beylerin Rusya'ya bakışlarına ve bölgedeki askerî duruma dair raporlar hazırlamıştır (RGVIA, Fond 450, op. 1, d. 127, list. 58-61).

Rus yetkililerin para karşılığında askerler üzerinden de bilgi topladığı anlaşılmaktadır. Örneğin Rize Ahz-ı Asker Kalemî'nde Müstahdem Saadetin Çavuş, topçu neferi Mehdi ve Mülazım Halid Efendi'nin rüşvet karşılığında Rus viskonsolosluğunda kavas olarak çalışan Gümüşhaneli Süleyman'a askerî konularda bilgi verdikleri ortaya çıkmıştır (BOA, Y..PRK.ASK. 94/72). Bu olayla birlikte söz konusu kavas görevinden alınmış (BOA, BEO, 294/22039); çavuş, nefer ve mülazımın ise IV. Ordu-yı Hümayun merkezine gönderilmesine karar verilmiştir (BOA, BEO, 330/24746). Aleksandr Gippius, görev süresi bitimine kadar yaptığı keşif gezilerinde Iğdır'dan başlayıp Van üzerinden Bitlis, Diyarbakır, Muş, Erzurum, Erzincan, Tokat, Sivas ve Halep'e, buradan da İskenderun'a kadar olan 3.000 versiten daha geniş bir bölgede yaptığı gezilerde bu bölgelerin ve yolların haritalarını çizdirmiştir (Bashanov, 2005, s. 62).

Gippius'un ardından göreve başlayan Mayevskiy'nin de bu gezileri sürdürdüğü görülmektedir. Viskonsolos, "tarihî eser aramak bahanesiyle" Kayseri'den Ürgüp ve Nevşehir'e geziler düzenlemiş (BOA, DH.MKT. 2563/22), Amasya ve Çorum yoluyla Yozgat'a gelmiştir. Mayevskiy'e Alman Marksam Rihcer ve Doktor Belk eşlik etmiştir. Yozgat'ta buldukları esnada kendilerine yakınlık gösterilmiş ve hareketleri gizlice takip edilmiştir (BOA, DH.TMIK.M.12/18). Bu gezilerden birkaç yıl önce, 1896 yılında, Kayseri'nin Sarmısaklı köyünde bir Rus arkeolog tarafından "Codex Purpureus Petropolitanus" adlı gümüş ve

⁹ Orjinal metinde "fabrika" olarak geçmesine rağmen muhtemel atölye benzeri üretim yerleri kast edilmektedir.

altınla yazılmış, MS VI. yüzyıla ait bir el yazması İncil bulunmuştur. Durumun Rus Elçiliğine bildirmesi üzerine bizzat Çar Nikola, İncil'i 10.000 ruble ödeyerek Petersburg'daki Halk Kütüphanesine getirtmiştir. Çar'ın bu hamlesi hem "Hristiyan halkların koruyucusu" unvanını hem de devlet otoritesini güçlendirmeye yönelik bir adımdı (Üre, 2004, s. 176; Berhardsson, 2005, ss. 47-53).

Osmanlı coğrafyası, özellikle de Doğu Karadeniz'de Rus gemilerinin uğradığı Sürmene ve Rize limanlarının Batum'a yakınlığı Rusların dikkatini çekmekteydi. İç kesimlere yapılan geziler, bu limanların hinterlandına doğru gerçekleştirilmekteydi (Lender, 1891, s. 85; Mockvich, 1902, s. 570).

Viskonsolos Mayevskiy, selefi Gippius gibi Şiran, Kelkit taraflarına seyahat ederken ailesiyle Gümüşhane'ye gelip şehir dışında çadırda ikamet etmiştir (BOA, BEO, 2123/159194). Bu geziden kısa bir süre sonra ya da bu gezinin devamı olması muhtemel bir gezi Bayburt'a yapılmıştır. Rize Rus viskonsolosunun ve Fransa'nın Trabzon konsolosluğunda görev yapan memurların refakatlerinde birer zaptiye ile dağlardan ve Yağmurdere'den geçerken bölgenin harita ve resimlerini aldıkları bilgisine ulaşılmıştır (BOA, DH.TMIK.M. 157/4). Özellikle yolculuk esnasında konsolosluk memurları, Gümüşhane'deki Yağmurdere-Bayburt istikametindeki ana yolun dışında kalan dağlardan, derelerden ve Santa¹⁰ yoluyla Bayburt tarafına seyahat etmişlerdir. Bu seyahati engellemek mümkün olmamıştır ancak zaptiyelerden, Rus yetkililerin harita çizmeleri hâlinde müdahale etmeleri istenmiştir (BOA, BEO 2215/166090).

Viskonsolos Mayevskiy'nin 1906'dan sonra yaptığı gezilerde, İç Anadolu ve Orta Karadeniz üzerine yoğunlaştığı görülmektedir. Trabzon yoluyla Samsun (BOA, BEO, 2912/218368), Kastamonu ve Ankara'ya seyahat etmiş (BOA, BEO, 2917/218750); Havza ve Merzifon'da faaliyetlerde bulunmuştur (BOA, DH.TMIK.M. 230/10). Konsolosun daha sonraki durakları Alucra, Karahisar, Koyulhisar ve Hamidiye olmuş, bu hat üzerinden Erzurum'a gitmiştir (BOA, DH.TMIK.M. 228/80). Erzurum'a geçen Mayevskiy, Erzurum konsolosluğu memurlarından Miralay Şaboşenskiy ile İspir civarına seyahat etmişlerdir. Bu yolculukları dolayısıyla kendilerine refakat için verilen jandarmaları istememişlerdir (BOA, BEO, 3130/234724). Mösyö Mayevskiy'nin bu geziler sonucu elde ettiği bilgiler, Kafkas Savaş Bölgesi istihbarat birimi tarafından kitap hâline getirilerek 1910'da yayımlanmıştır (Mayevskiy, 1910). Mayevskiy'nin "Van ve Bitlis Vilayetleri Askerî İstatistiği" adıyla yazmış olduğu kitap Osmanlı makamlarının da dikkatini çekmiş ve bizzat yazarından alınarak incelenmiştir (BOA, HR.SYS. 2460/92).

¹⁰ Günümüzde Gümüşhane'ye bağlı Dumanlı Köyü.

Rus uzmanların Osmanlı coğrafyası hakkında hazırladığı birçok harita ve kılavuz kitap olduğu anlaşılmaktadır. Rus zabitleri, bu faaliyetlerin yürütüldüğü merkezlerden olan Kars'ta ve sınır bölgelerinde, stratejik mevkilere ait haritalar ve bu bölgeleri tanıtan kitapçıklar hazırlamaktaydılar. Bu faaliyetler, Osmanlı Kars şebhenderliği tarafından rapor edilmekteydi (BOA, BEO nr.1847/138490). Viskonsolos ve diğer askerî personelin hazırlamış oldukları harita ve çizimler, Rus ordusu tarafından kullanılmaktaydı. Rusların bu alandaki başarısını öven Kazım Karabekir Paşa, Osmanlı ordusunun elindeki haritalarla çalışmanın ne kadar zor olduğunu belirtmiş, Kars'ın geri alınmasıyla ele geçirilen çok sayıdaki haritanın Kars çevresi ve özellikle Osmanlı sınırları geçildiğinde işlerine çok yaradığını ifade etmiştir (Karabekir, 1994, s. 86).

Osmanlı makamları, bölgede uzun yıllardır faaliyetlerini sürdüren Viskonsolos Mayevskiy hakkında 1913 yılında bir tahkikat yapmıştır. Bu tahkikatta Trabzon İskender Paşa Mahallesi'ndeki bir handa ikâmet eden Mayevskiy'nin yapmış olduğu gezilerden Osmanlı makamlarının haberdar olduğu ve hastalığı nedeniyle artık hareket etmekte zorlandığı, Rize'de viskonsolosluk görevinde 14 yıldır bulunmasına rağmen Trabzon'da 20 yıldan uzun bir süredir yaşadığı bilgisine ulaşılmıştır (BOA, DH.İD. 159/61). Erzurum ve Van konsolosluklarında da görev yapmış olan Mayevskiy (BOA, HR.SYS. 2461/18; BOA, DH.İD. 159/61) 1914 yılı raporunda Asya Türkiyesi'nde viskonsolos olarak toplam 19 yıl hizmet ettiğini belirtmektedir (RGVİA, Fond. 1300, op. 1, d. 1491, list. 32-33). Yapılan tahkikatta hareket etmekte zorlandığı rapor edilen Mayevskiy, Rize'deki görevinden sonra Kafkas ordusunda da görev yapmış ve diğer meslektaşları gibi 1917 Rus Devrimi ile görevden alınmıştır (Bashanov, 2005, s. 62).

İncelemelerimiz ışığında Rusların 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra, bilhassa Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu bölgelerinde istihbarat faaliyetlerini üst seviyelere taşıdıkları anlaşılmaktadır. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin de Rusya'nın kontrolü altındaki bölgelerde etkin olmaya çalıştığı görülmektedir. Özellikle İttihat ve Terakki iktidarı ele geçirdikten sonra sınır dışı faaliyetlere başlamıştır. Osmanlı Devleti, Rus sınırındaki istihbarat faaliyetlerini konsolosluklar, elçilikler ve diğer misyon ağları üzerinden; bilhassa Batum, Kars ve Tiflis gibi merkezlerde yürütmüştür. Bu kurumlara, Osmanlı ordusundaki iyi eğitilmiş kabiliyetli kişiler gönderilmiştir. Bu kişiler, *askerî ateşe* olarak değil; daha ziyade ticari temsilci olarak istihdam edilmişlerdir. Konsolosluk çalışanları olarak gösterilen bu kişilerin asıl görevi istihbari bilgi toplamaktı. Çarlık idaresi de Osmanlı diplomatlarını Kafkasya'da oldukça yakından takip etmekte, özellikle Cafer Bey adlı Osmanlı konsolosu oldukça tehlikeli biri olarak görülmekteydi. Rus yetkililer, sonraki görev yeri olan Tiflis'te de Cafer Bey'i yakından takip etmekteydiler. Cafer Bey'in Osmanlı Sultanı, Halife adına bölgede bulunduğu, müftü ve Müslüman ahali ile dinî

sohbetlerde görüştüğü, Rus yönetimi altında yaşayan Ermenilere ne kötü şartlarda yaşadıklarını anlattığı, Rusya'yı düşman olarak gösterdiği ve bölgede örgütlenme faaliyetlerinde bulunduğu anlaşılmaya üzerine, Çarlık idaresi Cafer Bey'in bölgeden uzaklaştırılmasını istemiştir (Reynolds 2011, ss. 85-88).

I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla konsolosluk faaliyetleri durma noktasına gelmiştir. Trabzon'da bulunan Rus vatandaşlarına memleketten ayrılmaları için hazırlanmaları bildirilmiştir (BOA, DH.ŞFR. 442/73). Savaşın başlamasıyla tutuklanan Rize Rus viskonsolosu, Rus vapur acentesi temsilcisi ve diğer birkaç Rus vatandaşıyla birlikte vilayet merkezine aldirılmıştır (BOA, DH.ŞFR. 449/459). Tutuklanan viskonsolos, Lazistan mutasarrıflığının talebi üzerine daha sonra serbest bırakılmıştır (BOA, DH.EUM.5.Sb 4/12).

III. Rize Rus Viskonsolosluk Raporlarında Osmanlı Devleti

Rize Rus Viskonsolosluğu tarafından hazırlanan raporlar Osmanlı Devleti hakkında son derece kapsamlı bilgiler içermektedir. Yukarıda izah edilmeye çalışıldığı üzere Osmanlı coğrafyasının haritalandırılması sırasında iklim, nüfus, zirai faaliyetler vb. konularda son derece değerli bilgiler rapor hâlinde Rus makamlarına sunulmuştur. Bununla birlikte viskonsolosluğun hazırladığı raporların en önemli ve dikkat çekici konusu, Osmanlı Devleti'nin söz konusu dönemdeki askerî gücüyle ilgilidir.

11 Mart 1897 tarihinde, Tiflis'te bulunan Zelenyi, Rize'deki Viskonsolos Gippius'tan acilen Bayburt ve Sivas redif tümenleri ve hareket kabiliyetleri hakkında bilgi istemekteydi. 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı için seferberlik ilan edildiğinde redif birliklerinin ağırlıklı olduğu orduda, Trabzon vilayetinden gönderilen redif birlikleri de yer almaktaydı. Gippius raporlarında ayrıntılı olarak Trabzon'daki asker kapasitesi, hazırlıklar ve redif birliklerinden söz etmektedir (RGVIA, Fond 450, op. 1, d 119, list. 20-21). Rapora göre, 1897 yılı itibarıyla 41.000 nüfuslu Trabzon'da 24.000 Türk, 11.000 Rum ve 6.000 Ermeni-Gregoryen yaşamaktaydı. Şehri savunma amacıyla Güzelhisar mevki, 1887'den itibaren Krup marka 9 adet altı inçlik toplu donatılmış, hisara dört adet 22 santimetrelik havan topu ve dört top arabası yerleştirilmişti. Hâlihazırda top depolarında ve kışlada 140 kale topçusu mevcuttu. Kıyıda batıya doğru bulunan Telli Tabya'da ise eski usul üç havan ve iki dağ topu; Güzelhisar'dan batıya doğru kıyıda bulunan Mollas bataryasında eski usul üç havan bulunmaktaydı. Telli Tabya'nın yakınında, şehrin merkezinde "Çemlikçi" (Çömlekçi) adı verilen bölgeye Erzurum bataryaları için top depoları inşa edilmişti. Trabzon'dan sonra Karadeniz kıyı kesimindeki önemli bir merkez olan Samsun, 7.000 Türk, 6.000 Rum ve 1.000 Ermeni-Gregoryen olmak üzere 14.000 nüfusa sahipti. Kıyıdaki bataryalarda 9 funt¹¹ kalibrede 6 top

¹¹ 0,45359237 kilograma eşit ağırlık birimi.

bulunmaktaydı. Trabzon ve Samsun bataryalarının haricinde, Batum'dan Sinop'a kadar kıyı şeridinde başka istihkamat bulunmamaktaydı. Toplam 350 kişiden oluşan bu bataryalardan 280 kişilik 3 bölük Trabzon'da ve 70 kişilik 1 bölük ise Samsun'daydı. Rus sınırına yakın olan Artvin Hopa'da daimî birliklerin sayısı 450 idi; Rize'de 150 kişilik 1 bölük, Trabzon'da 470 kişilik bir tabur yer almakta; kıyı kesimi, az sayıda jandarma ve köylerdeki zaptiyelerden oluşmaktaydı. Osmanlı ordusuna alınan askerler, çoğunlukla 20-40 yaş arası Müslüman erkeklerden oluşmakta ve toplam 20 yıl hizmet etmekteydiler. Bu hizmetin 6 yılı daimî idi ve "nizam" birliklerinde geçiyordu. Bu 6 yıllık hizmetin ilk 3 yılı fiilî hizmette, geriye kalan 3 yılı da "ihtiyat" olarak adlandırılan redif hizmeti idi. 1897 yılında, 15 Şubat'a kadar, Trabzon redif birliklerinin 12.000 olan sayısına rağmen 8.000 asker toplanabilmişti. 26-27 Şubat'ta Türk şirketi "Mahsusa" tarafından İstanbul üzerinden olmak üzere Yunanistan sınırlarına 6.000 redif ve 750 denizci er taşınmış, bu askerler yeni mühimmat ve cephaneyle donatılmıştı (RGVİA, Fond 450, op. 1, d. 119, list. 26-28). Ayrıca Rize'den Rodos'a 70 gönüllü ve 18 at; Trabzon'dan ise silahsız olarak 250 gönüllü, 400 redif gönderilmişti (RGVİA, Fond 450, "Turtsiya" op. 1, d. 119, list. 32).

Rize'den Viskonsolos Gippius'un İstanbul'daki askerî ajan General Kalnin'e gönderdiği rapor; 1895-1897 arasında Osmanlı'daki redif birliklerine dair gözlemleri, ordu düzeni ve Karadeniz sahil kesiminden toplanan redif asker sayısı hakkında bilgiler vermektedir. Raporunda redif erlerin yanında toplanan atlara da dikkat çeken Gippius'a göre toplam 4.640 at talep edilen Trabzon'da sadece 610 at toplanabilmişti. Seferberliğin 29'uncu günü Trabzon'da toplanan asker sayıları aşağıda şu şekilde verilmiştir (RGVİA, Fond 450, op. 1, d. 117, list. 27-29).

Trabzon	746	Samsun	750
Maçka	750	Çarşamba	750
Sürmene	746	Ünye	750
Büyükliman	750	Fatsa	750
Rize	750	Giresun	750
Of	710	Ordu	750
Mapavri (Çayeli)	641	Tirebolu	750
Arhavi	673	Görele	750

Rus konsolosların üzerinde durdukları en önemli gelişmelerden biri de, tabiri caizse Rusya'nın bütün dengesini alt üst eden Bağdat Demiryolu projesiydi. 1900 yılında hazırladığı raporunda Albay A.I. Gippius Almanya'nın Anadolu'daki yayılması ve Alman mallarının Anadolu'ya akışına dikkat çekmekte; Rusya'nın Anadolu ve geri kalan Osmanlı coğrafyasıyla ticaretinin çok az olduğundan, sadece gaz yağı ihracatında başarılı olduklarından, bu işin geleceğinin de pek parlak gözükmediğinden bahsetmektedir. Bu açıdan Rusya'nın Asya Türkiyesi'nde yapılacak demiryolu projesine ya sermayedar ya

da bizzat işi yapacak şirket olarak girmesinin Rusya'nın yararına olacağını savunmaktaydı. Osmanlı Devleti'ni bir dev adama (bolşim çelovekom) benzeten Gippius, "...zayıf idarecileri ve satılmış memurlarıyla devletin bütün birimleriyle çürüdüğünü..." belirtmekteydi. Bu durum nedeniyle Alman planları için devletin ideal bir uygulama alanı hâline geldiğini, Almanların daha da ileri giderek Asya Türkiye'sinde 10-15 milyon kişilik bir Alman kolonisi yerleştirilmesini planladıklarını, bu açıdan herhangi bir milletin demiryolu imtiyazını almasının Türkiye'yi ele geçirmesiyle aynı anlama geleceğini ileri sürmekteydi (RGVIA, Fond 450, op. 1, d. 12822, list. 1-4).

İstanbul'daki toplumsal ayrıma da dikkat çeken Gippius'a göre buradaki Hristiyan Türkler, Türkiye'yi hor görmekte ve toplumla muhatap olmaktan kaçınmaktaydılar. Kıyı kesimlerdeki şehirlerde ise durum tamamen farklılaşmakta, şehirdeki Müslüman ve Hristiyan kesimler bir arada yaşamaktaydılar. Bu açıdan Türkiye'yi sık sık ziyaret eden yabancılar sadece belli yerleri ziyaret etmekte ve gerçek hayatı görememekteydiler. Fakat misyonerler, Avrupalı ve Amerikalı konsololar ve Duyûn-ı Umumiye memurları ise sık sık seyahat etmeleri nedeniyle Türkiye'nin iç bölgelerini tanımaktaydılar. Bu görevlilerin toplumu yakından tanımalarına rağmen mevcut kitaplarda Türkiye'nin toplumsal hayatı hakkında hiçbir şey söylememekte, yeni kitaplarda "hasta adam" sözü ve devlet kadrolarındaki çürüme gibi bilinen şeyler sürekli tekrar edilmekteydi (RGVIA, Fond 450, op. 1, d. 12822, list. 5-8).

Viskonsolos Gippius, Kıbrıs Konvansiyonu'nu Türkiye'nin İngiltere himayesine girişinin bir kanıtı olarak kabul etmektedir. Fakat bu durum İngiltere'den değil, artık *Osmanlı'nın çürümüş idaresinden* kaynaklanmaktaydı. Bunun yanında Kıbrıs Konvansiyonu'ndan sonra İngilizler tarafından Anadolu için Sivas'ta ikamet etmek üzere bir genel konsolos, Kürdistan, Trabzon ve Sivas için birer konsolos atanmıştı. Bunlardan Kürdistan için atanan konsolos Erzurum vilayetinde, Trabzon ve Sivas için atanan konsolos ise Trabzon vilayetinde ikâmet etmekteydi. Fakat bu süreç artık sona ermiş, Türkiye İngiliz himayesinden kurtulmuş, kendi millî çıkarları doğrultusunda hareket etmeye başlamıştı (RGVIA, Fond 450, op. 1, d. 12822, list. 5-8).

Osmanlı'da yeni yetişen idarecilerle eskiler arasındaki fark üzerinde duran Gippius'a göre eski tip valiler zaman zaman kendi çıkarlarını devlet çıkarlarıyla bir tutmaktaydılar. Gippius Müslüman, gayrimüslim ve Avrupalılar arasında tanınan, saygı duyulan belirli Osmanlı valilerini şu şekilde sıralamaktadır:

Ali Bey	Trabzon Valisi
Kadri Bey	Trabzon Valisi
Halil Bey	Tahran'da Türk Elçi, sonra Van Valisi
Şemseddin Bey	Tahran'da Türk Elçi, sonra Van Valisi
Tahir Paşa	Tahran'da Türk Elçi, sonra Van Valisi
Ferid Paşa	Konya Valisi
Tevfik Paşa	Ankara Valisi
Mustafa Paşa "Fosfor Paşa"	Eski Savaş Bakanı (Bahriye Nazırı)-Erzurum Valisi
Semih Paşa	Erzurum Kumandanı Muhtar Paşa'dan önce- Erzurum Valisi
Rauf Paşa	Erzurum Valisi
Ataullah Paşa	Bağdat Valisi

Gippius, kişisel tecrübelerinden yola çıkarak hazırladığı listedeki bu valilerle bizzat tanıştığını ve ortak çalışma yaptığını belirtmektedir (RGVİA, Fond 450, op. 1, d. 12822, list. 12-14). Daha düşük rütbelerde ise Eski Lazistan Valisi Nasuhi Bey, eski Beyazıt Valisi Cabbar Bey ve hâlihazırdaki Samsun Mutasarrıfı Hamid Bey de bizzat tanıdığı kişilerdendi. Valilerin dışında bölgedeki kaymakamlar üzerine de ayrıntılı araştırma yapmış olan Gippius, kazaların başındaki kaymakamların halk tarafından haklı olarak kınandığını belirtmektedir. Gippius'a göre bölgede görev yapan kaymakamlar yerel güçler karşısında etkisiz kalmakta, yerel halk arasında beylerin otoritesi sürmekteydi. Gippius'un ifadesiyle "...bu beylerin elleri hem vilayete hem de İstanbul'a kadar uzanmaktaydı". Gippius, konuyu netleştirmek adına biri Van vilayetinde (Erciş), diğeri Trabzon vilayetinde (Palathane) çalışmış, bizzat tanıdığı iki kaymakamdan bahseder. İlk kaymakam, bölgedeki Kürtlerle mücadele ederek devlete vergi vermelerini sağlamaya çalışmış; fakat Kürtlerin düzenlediği suikastla yaralanmıştı. Palathane kaymakamı ise çalışma şartları nedeniyle görevinden ayrılmak zorunda kalmıştı. Kaymakam içinde bulunduğu durumu Gippius'a, "Bize, okulda kanuna itaat etmemiz ve ona göre davranmamız söyleniyor, burada ise beylerden birine itaat etmem gerekiyor" sözleriyle açıklamıştır (RGVİA, Fond 450, op. 1, d. 12822, list. 21-28).

Osmanlı toplumunu yakından tanıdığı anlaşılan Viskonsolos Gippius, Türkiye'deki sorunların kaynağının din olduğu algısına karşı çıkarak dinin aslında bir rahatlama sağladığını belirtmektedir (RGVİA, Fond 450, op. 1, d. 12822, list. 21-28). Osmanlı coğrafyasındaki düzensizliklere rağmen bireysel gelişimin daimî olarak arttığına dikkat çekmektedir. Bu gelişmeyi eğitimin yayılmasına bağlamakta, toplumun en alt tabakasındaki kişilerin bile idareci kadrolar için aday olarak 10-15 yıldır eğitime başlandığını ifade etmektedir. Bu düzende bütün kaymakamlar, İstanbul'da eğitim görmekteyken sadece

nahiyelerin idaresinden sorumlu “müdür” adı verilen görevlilerin eğitimlerinde sıkıntılar yaşanmaktaydı. Bu sorunların çözümü amacıyla Van vilayeti gibi bazı vilayetlerde gerçekleştirilen proje nahiye girişimlerine rağmen bu görevlerde hâlâ eğitimi olmayan, sadece okuryazar kişiler bulunmaktaydı (RGVİA, Fond 450, op. 1, d. 12822, list. 15-16).

Gippius, Osmanlı idari mekanizmasında başlayan bu değişim hareketlerini Avrupa ruhuyla yapılan reformlara değil, çok daha öncesinde başlamış olan *Türk Hristiyanların*¹² devlet hizmetine alınmasına bağlamaktadır. Bu süreci ilk, Hristiyanların mahkemeler ve emniyette çalışmaya başlamasına ve 1895 reformlarıyla Hristiyan ve Müslüman nüfusun birlikte yaşadığı sancaklarda vali yardımcısı, mutasarrıf ve kaymakam olarak devlet hizmetine girmesine dayandırmaktadır. Fakat bu makamların artık Hristiyan Türkleri cezbetmediğini de eklemektedir (RGVİA, Fond 450, op. 1, d. 12822, list. 16-17).

Rus viskonsolosun bölgedeki idarecilerle sıkı ilişkiler kurduğu ve haklarında genel bilgiler topladığı anlaşılmaktadır. Toplanan bilgilerde idarecilerin etnik kökenleri üzerinde durulduğu görülmektedir. Bu kişilerin isimleri ve kökenleri şöyle sıralanmıştır: IV. Kolordu Komandanı Zeki Paşa Çerkez; IV. Kolordu VIII. Tümen eski Kumandanı Şemsi Paşa Gürcü; hâlihazırdaki IV. Kolordu VIII. Tümen Kumandanı Süleyman Paşa safkan Slav; XIV. Redif Trabzon Tümeni Kumandanı Sami Paşa ise Arnavut. Osmanlı idarecilerinin geldikleri etnik kökenleri araştırmış olan Gippius, bu kişileri ve milletlerini şöyle listelemiştir (RGVİA, Fond 450, op. 1, d. 12822, list. 19-20):

Ali Bey	Çerkez
Kadri Bey	Türk
Halil Bey	Türk değil? galiba Çerkez
Şemseddin Bey	Türk-Osman değil
Tahir Paşa	Safkan Slav
Ferid Paşa	Arnavut
Tevfik Paşa	Türk
Mustafa Paşa “Fosfor Paşa”	Türk
Semih Paşa	Türk
Rauf Paşa	Çerkez
Ataullah Paşa	Arap

Bölgedeki askerî hareketliliği takip eden Rus konsoloslar, bölgedeki asker ve silah sevkiyatına dair ulaştıkları bilgileri Rus makamlarına iletmekteydiler. Mayevskiy’in raporuna göre Trabzon üzerinden Erzurum tarafına nakledilecek birliklere dair Trabzon’daki halkın hiçbir malumatı bulunmamaktaydı. Subaylar, bu tür bilgileri yasak olması nedeniyle kimseyle paylaşmamakta, hem yazılı hem de sözlü beyanlarında bu konuya dair bilgi vermekten kaçınmaktaydılar. Mayevskiy, bu durumun askerî ajanların zaten çok zor olan

¹² “Türk Hristiyan” kavramıyla Osmanlı tebaası Hristiyanlar kastedilmektedir.

görevlerini her geçen gün daha da zorlaştırdığını belirtmektedir. Bölgeye getirilen silah sayısı, makineli tüfekler, atlar, silah sandıkları, mermiler, yüklenen sandıklar vb. hakkında en doğru ve kesin bilgilere sahip olmalarına rağmen Erzurum'a sevk edilen askerlerin üniformaları üzerinde alay ve tabur numarasının ayırt edilmesine izin veren herhangi bir özel işaret bulunmaması, Rus görevlilerin işlerini zorlaştırmaktaydı. Uzun süredir Trabzon'da kalan Mayevskiy, tüm çabalarına rağmen bu konuda gerekli bilgileri alabileceği kişiler bulamamasından yakınmaktadır (RGVIA, Fond. 1300, op. 1, d. 1491, list. 32-33). Mayevskiy'nin Kafkasya Askerî Bölge Karargâhı'na 1914 yılında gönderdiği rapor Osmanlı Devleti hakkında ilginç görüşler içermektedir. Mayevskiy, Rusya'nın Türklerden değil, Avrupa'dan ve özellikle İngilizlerden korkması gerektiğini savunmaktadır. XIX. yüzyılda Ruslar ve Avrupalılar tarafından İstanbul ve Çanakkale Boğazları için yapılan mücadelenin Rusya'ya zarar verdiğini; Kırım Savaşı'nda Karadeniz filosunu, 1878'de ise savaşta elde ettikleri avantajları kaybettiklerini; 27 yıl sonra Rus-Japon Savaşı'nda ise İngiltere'nin Japonya'ya desteği nedeniyle Rus filosunun tamamının kaybedilmesine Avrupa'nın sevindiğini belirtmektedir. Bu görüşlerinin ardından ise Osmanlı Devleti hakkında şu cümleleri sarf etmektedir (Bashanov, 2013, ss. 265-266):

Söz konusu ağır tarih dersleri, nihayet Orta Doğu'da Rusya ile Türkiye'nin çıkarlarının gelecekte benzer olacağı sonucuna varmamızı sağlamaktadır. Türklerin elinden alacak hiçbir şeyimiz yoktur. Aynı şekilde Türkiye de kendi topraklarını Kafkasya'ya doğru genişletmek arzusunda değildir. Ordusu şimdikinden birkaç kat daha güçlü olsa dahi Türkiye; Erivan, Kars, hatta Batum gibi toprakları hiçbir zaman elde etmek istemeyecektir. Çünkü Türkler, Hristiyan nüfusun olduğu bölgelerin Türkiye için kötülükten başka bir şey getirmediğini anlamışlardır. Bu öyle bir kötülüktür ki, Türkler buna katlanmak zorundadırlar. Bu kötülüğü artırmak, Türkiye'nin zaten zor olan durumunu daha da zorlaştırmak anlamına gelmektedir. Orta Doğu'yu tanıyanlar için yukarıda söylediklerimi kanıtlamak, çok basit ve aksiyomların ispatları kadar gereksizdir.

IV. Rusların Gözüyle Osmanlı Coğrafyasında Demiryolu Yapımı

Rus konsolosluk raporlarında Osmanlı-Almanya yakınlaşması ve iş birliği üzerinde ayrıntılı şekilde durulmaktadır. Rus yetkililerin endişeyle izlediği bu yakınlaşma, Rus çıkarları için ciddi bir tehdit olarak görülmekteydi. Almanya'nın 20 milyon Alman'ı Anadolu'da iskân etme planı (Diğer bir raporda bu sayı 10-15 milyon olarak verilmektedir. RGVIA, Fond 450, op. 1, d. 12822, list. 1-4), ve Bağdat Demiryolu, Rusya'nın bölgedeki "fetihlerinin önüne set çekiyor" idi. Bu yakınlaşmalara rağmen Türk tarafında Alman nüfuzuna girmek gibi bir düşünce bulunmamaktaydı. Rus çıkarlarının bölgedeki etkinliğini göstermesi bakımından, Osmanlı coğrafyasında yapılan demiryolu

projelerinde Ruslar yer almamış, Türklerin imtiyaz verdiği ülkeler ve yaptıkları hatlar şöyle verilmiştir:

1. İngiliz Sermayesi:

- a) Mersin-Adana; 67 km
- b) Smirna (İzmir)-Aydın-Dinar; hatlarıyla toplam 515 km
- c) Smirna-Kasaba-Alaşehir; hatlarıyla toplam 846 km

2. Fransız Sermayesi:

- a) Alaşehir-Afyon Karahisar; 250 km uzunluğundaki hat, 1893'te İngilizlerden satın alındı, *Cassaba et Prolongements* adıyla Smirna (İzmir) -Kasaba-Alaşehir hattı Fransız şirketin idaresine girdi.
- b) Beyrut-Şam; 250 km

3. Türk Sermayesi:

- a) Haydarpaşa-İzmit; 95 km.

4. Belçika Sermayesi

- a) Mudanya-Bursa; 41 km 280 metre

5. Alman Sermayesi

- a) İzmit-Eskişehir; 224 km
- b) Eskişehir-Ankara; 263 km
- c) Eskişehir-Konya; 434 km

6. Konya'dan Bağdat'a 1.600 km uzunluğunda olacak şekilde projelendirilen hattın %60'ını Almanların, %40'ünün ise çoğunluğunu Fransızların oluşturacağı karma bir sermaye ile 350 milyon Alman markı olacak şekilde dışarıdan yapılması planlanmaktaydı (RGVIA, Fond 450, op. 1, d. 12822, list. 21-28).

Asya Türkiyesi'nde döşenen bütün demiryollarında Alman sermayesi 176 milyon, Fransız sermayesi 157 milyon, İngiliz sermayesi 92 milyon olmak üzere toplamda yabancı sermaye 425 milyon franktı. Konsolos vekilinin elinde Belçika sermayesi hakkında net bir bilgi bulunmamaktaydı. Hâlihazırda Asya Türkiyesi'ndeki demiryolu işletmelerinin %41'i Alman, %37'si Fransız ve %22'si İngiliz sermayesine aitti. Fakat bu hatların neredeyse tamamını gezmiş olan viskonsolosa göre söz konusu ülkelerden bu demiryollarında çalışan çok az kişi vardı, teknik elemanlar ise çoğunlukla Osmanlı tebaası Rum ve Ermenilerdi (RGVIA, Fond 450, op. 1, d. 12822, list. 21-28).

Anadolu genelindeki ticaretin genel durumunu özetleyen Gippius, Alman mallarının Anadolu'ya yayılmasına dikkat çekmektedir. Buna göre 1888'de 2

Alman gemisi 1.614 ton; 1890 yılında 29 gemi, 32.912 ton; 1891’de 47 gemi, 56.995 ton ve 1892’de 64 gemi, 79.898 ton yükü İzmir limanına ulaşmıştı. Alman ticareti karayolu ticaretinde de yükselirken, İngiliz ticareti sabit kalmıştı. İstanbul’daki İngiliz konsolosun 1893 yılı raporuna göre son 2-3 yıldır İstanbul’da her türlü makine ve silah ticareti yapan Alman ihracat-ticaret şirketi kurulmuştu (RGVİA, Fond 450, op. 1, d. 12822, list. 40-45).

Viskonsolos Gippius, Anadolu’nun Avrupa devletlerine pazar olarak yakınlığı nedeniyle Rusya’dan ziyade Avrupa’ya daha dönük olduğunu belirtmektedir. Karadeniz kıyılarının Rusya’ya yakın olmasına rağmen Anadolu’dan Rus limanlarına olan mesafe ve Rus üretim merkezlerinden buralara olan karayolu ulaşımı mesafesi hesaba katıldığında Avusturya, Almanya, Fransa, hatta İngiltere, Rusya’dan daha yakın kalmaktaydı. Aynı zamanda Rusya’nın henüz genç olan sanayisi iç pazar için üretim yaparken, dış pazarda gelişmiş Avrupa ile rekabette zorlanabilirdi. Ermenistan ve Kürdistan’daki bölgelere Samsun ve Trabzon üzerinden malların ulaşması da, Avrupa malları karşısında zor görünmekteydi. Bu ticarete, istisna olarak sadece Rus gaz yağı bu bölgelere ulaşabilmekteydi. Avrupalılar tarafından pazar olarak bölünmüş olan İran’da ise Rus malları sadece kuzey bölgelerinde hâkimdi (RGVİA, Fond 450, op. 1, d. 12822, list. 48-51). Bu nedenle Rusya’nın Anadolu’da ticari olarak yayılabilmesi için Rusların dillendirdiği Karadeniz kıyı şeridine doğru demiryolu hattının yapılması gerekmektedir. Böylelikle Karadeniz limanlarına ihraç edilecek Rus malları bu hat üzerinden Osmanlı pazarına taşınabilecekti (RGVİA, Fond 450, op. 1, d. 12822, list. 59-60). Karadeniz kıyı şeridine yapılacak bir demiryolu Rus çıkarları için olumlu karşılarken, Anadolu’da yapılacak bir demiryolu zararlı görülmekte; özellikle de merkezden Güney Kafkasya’ya uzanacak bir İstanbul-Ankara-Sivas-Erzincan-Erzurum demiryolu hattının yapılması, Ruslarca “en kötü” felaket senaryosu olarak görülmekteydi. Bu açıdan Gippius, Karadeniz limanlarına doğru iç kesimlerden geçecek bir demiryolunun Türkler için yararlı olmamasına rağmen özellikle Trabzon’dan Erzurum’a ve Samsun’dan Sivas’a kadar olan hatların, kendilerinin lehine olduğunu savunmaktaydı. Bu hatlardan ilki Ruslara Erzurum mevkiinin arka bölgesine kadar yol açabilecek, ikincisi ise Erzurum’un İstanbul ile bağlantısını sağlayabilecekti (RGVİA, Fond 450, op. 1, d. 12822, list. 1-3).

Gippius’un raporundan Bağdat Demiryolu Projesi’nin Rusların uykusunu kaçırdığı anlaşılmaktadır. Projeyi yakından takip eden Rus yetkililer demiryolunun güzergâhı için iki seçenek vermektedir. Bu seçeneklerden yenisi, Alman Anadolu demiryolu şirketi tarafından seçilmiş olan Konya’dan başlayan hattı. Önceki ise kuzey demiryolu olan Ankara’dan başlayan hattı ve her iki hat da Diyarbakır’da buluşmaktaydı. Gippius, kuzey varyasyonun Ankara’dan Sivas’a kadar olan ana operasyon istikametinde olması nedeniyle savaş durumunda Ruslar için zararlı olacağını düşünmekteydi. Güney seçeneği ise

askerî açıdan Rusları etkilememektedir. Bu hat Almanya için üretim anlamı taşıırken, Türkiye için İran Körfezi'nde İngiltere'ye karşı istihkâm görevi gören ikinci dereceden askerî bir önem taşımaktaydı. Anadolu'nun İngiltere için ifade ettiği öneme de değinen Gippius, Almanya'nın etkisinin artmaya başlamasıyla İngiltere bölgeden çekilmiş gibi görünse de, bu bölgenin İngiltere için hiçbir zaman değerini kaybetmeyeceğini ve İngiltere'nin Mezopotamya'yı kendine siper yaptığını belirtmektedir. İngiltere'nin siyasi çıkarları açısından Rusya'nın Anadolu'daki varlığı kabul edilemez görülmektedir. Almanya açısından ise Rusya; Türk-Alman sanayi ve ticari ilişkileri için zararlıydı. Rusya açısından ise Osmanlı üzerindeki Alman nüfuzu engellenmeliydi. Bu amaçla Gippius'un madde madde hazırladığı planına göre öncelikle, Türk hazinesinden Alman demiryolu alımı engellenmeli; ikinci olarak Türkiye, koruyucu gümrük politikasında desteklenmeli; Rus sermayesinin Türkiye'ye akması için çalışılmalıydı. Bu tür girişimlere bir örnek olması için Kerkük'teki petrol üretimi Rus kontrolüne alınmalı ve tekel hâline getirilmeliydi (RGVIA, Fond 450, op. 1, d. 12822, list. 1-3).

Anadolu'da demiryolu hattı, askerî üsler ve tahkimat yapılması Türkiye'nin bölgedeki gücünü artıracığından Rus çıkarlarıyla ters düşmekteydi. Özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda, İstanbul'dan IV. Ordu'ya Karadeniz limanları Samsun, Giresun, Tirebolu, Trabzon ve Rize üzerinden sevkiyat yapılmış ve buralardan da karayoluyla taşınmıştı. 1877'de Türklerin diğer bir ulaşım hattı ise "Konstantinopolskii Trakt" olarak adlandırılan İstanbul-Ankara-Yozgat-Sivas-Erzincan-Erzurum karayolu idi. Osmanlı idaresinin karadan ulaşımına yönelmesinde bir etken de Rus donanmasının Karadeniz'deki etkinliğini artırmasıydı. Bu nedenle ilk olarak 1888'den itibaren İzmir-Dinar, 1893'te İzmit-Eskişehir-Ankara, 1896'dan itibaren Eskişehir-Konya, 1897'de İzmir-Eskişehir-Ankara demiryolları açılmıştı. Bu hatların dışında, askerî açıdan pek önem taşımamakla birlikte 1886'da Mersin-Adana, 1891'da ise Mudanya-Bursa hatları hizmete girmişti (RGVIA, Fond 450, op. 1, d. 12822, list. 63-65).

Anadolu coğrafyasını askerî açıdan ele alan Viskonsolos Gippius'un tamamıyla 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'na göre strateji belirlediği ve bu savaştan aldıkları derslere göre hareket ettiği göze çarpmaktadır. Gen. Ley. Zelenyi'nin yaptığı çalışmalardan da yararlanan viskonsolos, Kafkasya'da genişleyen Rus sınırları ve ulaşım olanaklarıyla Erzurum'a olası bir askerî harekâta, Rus ve Osmanlı ordularının durumunu ele almaktaydı. Buna göre Türk ve Rus taraflarının mevcut demiryollarıyla, 1877'de Tiflis'ten Erzurum'a Rus ordusu için yürüyüş mesafesi 544 verst, Osmanlı ordusu için bu mesafe İzmit'ten 1294 verst idi. 1893-1898 arası dönemde Ağstafa'dan Erzurum'a yürüyüş mesafesi 456 verst, Ankara'dan ise 825 verst idi. Rusların Kars demiryolunu yapmasıyla birlikte Kars'tan Erzurum'a yürüyüş mesafesi 198 verste inmişti. Bu bilgilerden

görüleceği üzere 1877'de Rus ordusu Erzurum'a ulaşma konusunda daha avantajlıydı. 1893'te İzmit-Ankara hattının yapılması ve ardından Rusların Kars demiryolunu inşa etmesi, Rusların ulaşımındaki üstünlüklerini perçinledi. Bu şartlar altında Türklerin Ankara'dan Sivas'a kadar demiryolunu uzatmaları durumunda, Ruslar üstünlüklerini yeniden kaybedeceklerdi. Bu hat yapıldığında Erzurum'dan Kars'a yürüyüş mesafesi 198 verst, Sivas'tan ise 439 verst olacak; sonrasında hattın Ankara'dan Sivas'a yapılması da Rusları fazlasıyla zora sokacaktı. Ankara-Sivas hattının yapılmasına karşı çıkan Gippius, Rus çıkarlarına vereceği zarar nedeniyle hattın Erzurum'a uzatılması durumunu konuşmak bile istememektedir (RGVIA, Fond 450, op. 1, d. 12822, list. 66-68).

Asya Türkiyesi'nde Rusya'nın kara sınırlarından Erzurum, Van ve daha da ileriye (Bitlis, Harput, Sivas, Diyarbakır) kadar yapılacak olan demiryolu hatları, savaş döneminde Türklere büyük avantaj ve Erzurum'a hızlı bir şekilde asker toplanmasını sağlayacaktı. Rusya'nın Güney Kafkasya'daki sınırına yakın bu gelişme ve İstanbul ile Erzurum'un askerî üslerle doğrudan bağlantısının sağlanması Rus çıkarlarına ters düşmekteydi (RGVIA, Fond 450, op. 1, d. 12822, list. 68). Alman demiryolu projesi, Ruslara ciddi bir tehdit altında olduklarını hissettirmiş ve onları yeni bir strateji izlemeye yöneltmiştir. Bu amaçla Ruslar, tek çare olarak Alman sermayesi yerine, Türk sermayesinin bölgede ikame etmeyi savunmuştur. Bu amaçla gerekirse bizzat verecekleri borçla Türk hükûmetince Alman demiryollarının satın alınmasını savunmuşlardır (RGVIA, Fond 450, op. 1, d. 12822, list. 86-87).

Sonuç Yerine

Çarlık Rusyası'nın XIX. yüzyılın ortalarından itibaren düzenli bir sisteme oturtmaya çalıştığı haber alma faaliyetlerinde, Osmanlı coğrafyasında hizmete giren konsolosluklar ve viskonsolosluklar önemli görevler üstlenmiştir. Rus Genelkurmayında birkaç dil bilen, çalışma bölgesine dair coğrafya, kültür, hukuk alanında donanımlı uzmanlar Rus Dış İşleri kadrolarına getirilerek bu temsilciliklerde görev almışlardır. Çarlık idaresinin bu uzmanları ilk istihdam ettiği temsilciliklerden biri de 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın hemen ardından Rize'de hizmete giren Rize Rus viskonsolosluğu idi. Rize'nin küçük bir yerleşim yeri olmasına rağmen hem Rus sınırına yakınlığı hem de Karadeniz ve Doğu bölgelerine olan hâkimiyeti bu seçimde etkili olmuştur. Bu temsilcilik üzerinden Karadeniz, İç Anadolu, Doğu ve Güney Doğu Anadolu bölgeleri özellikle Kürt ve Ermeni nüfusu, askerî savunma durumu ve coğrafya açısından ayrıntılı olarak incelenmiştir. Bu raporlar birkaç yıl içinde kitap hâline getirilerek Osmanlı coğrafyasına dair ihtiyaç duyulan bilgilerin temininde kullanılmıştır. Bu durum Rusya'nın güneye inme politikasının sahadaki en somut yansımaları olarak görülebilir. Bu girişimler sonucu Rus Genelkurmayında Osmanlı coğrafyasına dair birçok konuda rapor hazırlanmıştır. Genel olarak bu çalışmalar, Rusya'nın I. Dünya Savaşı

döneminde Osmanlı coğrafyasında gerçekleştirdiği işgallerin ön hazırlıkları olmuştur. Özellikle uzmanlarca üzerinde ayrıntılı çalışmaların yapıldığı yol ve geçitler, Rus ordusunca savaş döneminde kullanılmıştır. Basmakalıp Avrupa tarzı düşüncelerin aksine, Osmanlı'nın son döneminde donanımlı bir idareci kadrosunun yetişmeye başladığı fakat Osmanlı taşrasındaki yerel güçler karşısında çaresiz kaldıkları da bu raporlar üzerinden anlaşılmaktadır. Rus uzmanlar, Osmanlı kaymakam ve valileriyle kurdukları yakın ilişkiler aracılığıyla Anadolu coğrafyasına ve Osmanlı bürokrasisine dair önemli malumatlar elde etmişlerdir. Çalışma sistemi olarak Rus uzmanlar, Osmanlı coğrafyasını kendi aralarında taksim etmişlerdir. Kendilerine ait bölgelerdeki her türlü gelişmeden haberdar olmaya çalışmışlar ve gelişmeleri ortak değerlendirme adına diğer bölgelerdeki temsilcilerle zaman zaman bir araya gelmişlerdir. Bu uzmanlar faaliyetlerini doğrudan elçilik üzerinden Rus Genelkurmayına iletilmelerinin yanında, coğrafi yakınlık nedeniyle Kafkasya Askerî Bölgesi'ne karşı da sorumlu olmuşlardır.

Kaynakça

A. Arşiv Belgeleri

BOA (Başkanlık Osmanlı Arşivi)

Babiâlî Evrak Odası (BEO) 2215/166090; 3785/283864; 2123/159194; 2912/218368; 2917/218750; 294/22039; 3130/234724; 330/24746; 1847/138490.

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 4. Şube (DH.EUM.5.Sb) 4/12.

Dahiliye Nezareti İdare Kısmı (DH.İD) 159/61.

Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi (DH.MKT) 1394/24; 1632/99; 1635/123; 1641/39; 1641/80; 1644/49; 1662/61; 1666/121; 1749/49; 1751/132; 1753/6; 1756/117; 1762/38; 1762/38; 2563/22.

Dahiliye Nezâreti şifre Kalemi (DH.ŞFR) 137/70; 137/86; 442/73; 449/459.

Hariciye Nezâreti Evrakı Evrakı. Mütenevid Kısmı (HR.MTV) 57/28; 57/29.

Hariciye Nezâreti Siyasî Kısmı Belgeleri (HR.SYS) 2460/92; 2461/18.

Hâriciye Nezâreti Tercüme Odası Evrakı (HR.TO) 292/53.

İrade Hariciye (İ.HR) 291/18279.

Yıldız Perakende Evrakı Askerî Maruzat (Y.PRK.ASK.) 58/22; 66/25; 94/72; 257/78; 51/37.

Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Umum Vilayetler Tahriratı (Y.PRK.UM) 15/84; 9/3.

Yıldız Sadâret Hususî Maruzât Evrakı (Y.A.HUS) 229/10.

RGVIA (Rossiyskiy Gosudarstvenny Voenno-İstoriçeskiy Arhiv)

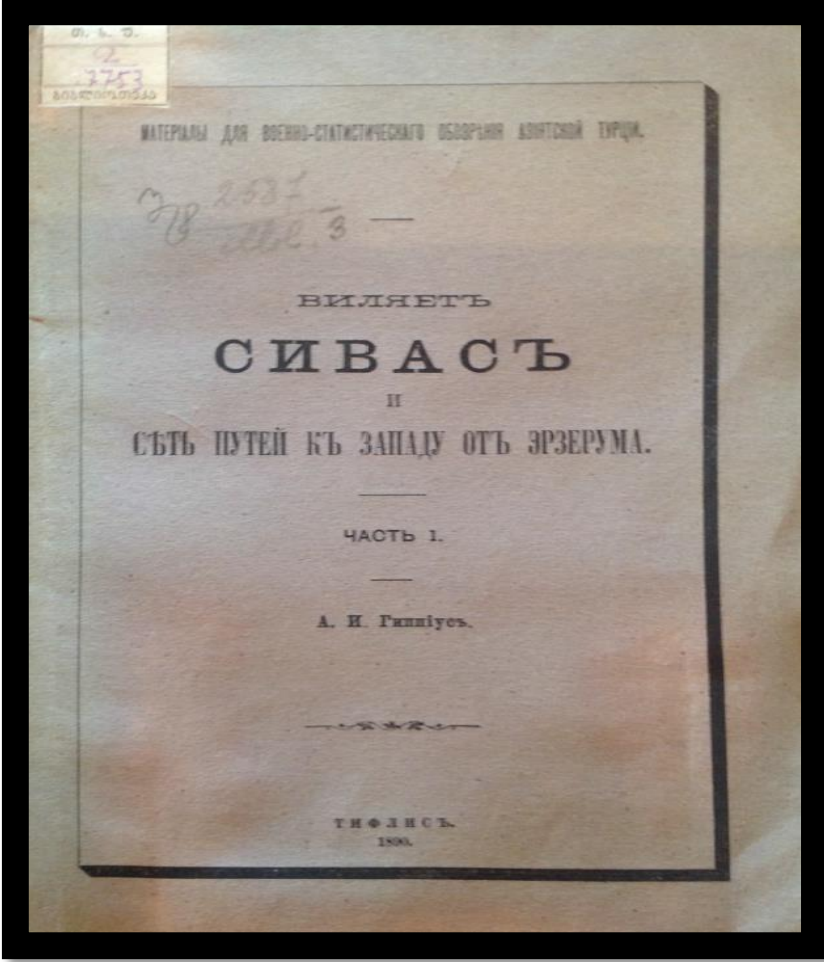
RGVIA, Fond 450, op. 1, d. 89; Fond 450, op. 1, d. 12822; Fond 450, op. 1, d. 127; Fond. 1300, op. 1, d. 1491; Fond 450, op. 1, d. 119; Fond 450, op. 1, d. 117.

B. Basılı Eserler

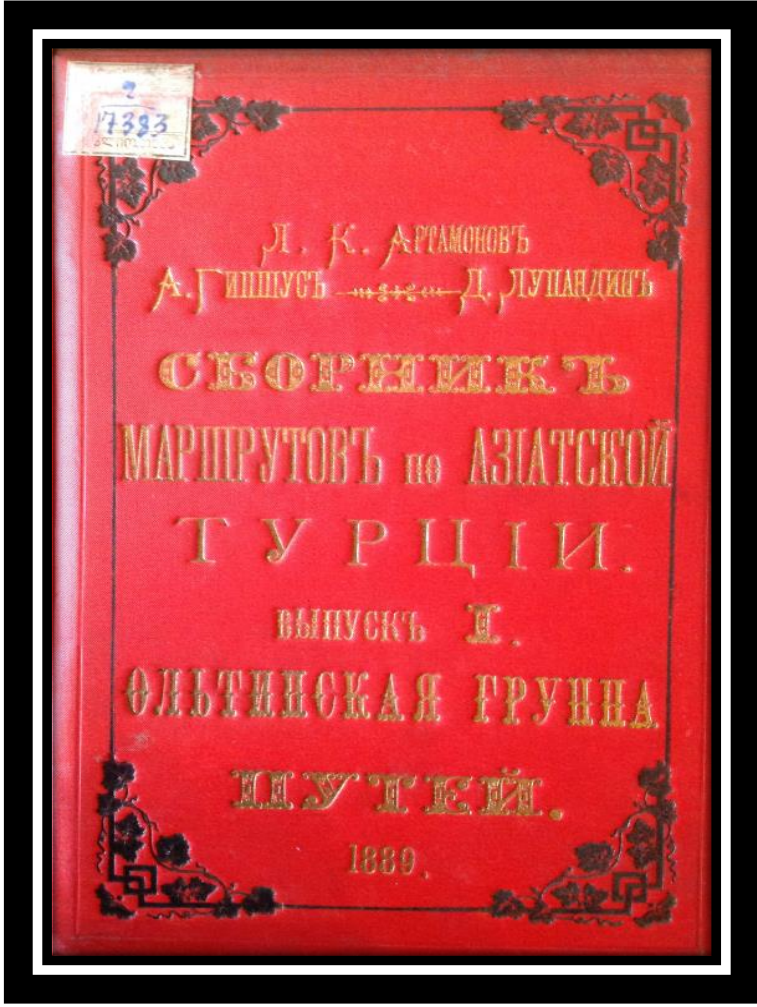
- Akarca, H. D. (2002). *The Russian Administration of the Occupied Ottoman Territories During the First World War: 1915-1917* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Bilkent Üniversitesi, Ankara.
- Alekseyev, M. (1998). *Vayennaya Razvedka Rossii: ot Rurika do Nikolaya II*, Tom II., Moskva.
- Anderson, M. S. (1966). *The Eastern Question, 1774-1923*. New York.
- Bashanov, M. K. (2005). *Ruskie Voyenmye Vostokovedi, Biobibliograficheski Slovar' do 1917 g. Bibliograficeskiy Slovar*. Moskva.
- Bashanov, M. (2013). *Türkiye'de Ermeni Meselesi (Rus Genelkurmay Başkanlığı Belgeleri)* (İ. Kemaloğlu (Kamalov), çev.). Ankara.
- Berhardsson, M. (2005). *Reclaiming a Plundered Past: Archaeology and Nation Building in Modern Iraq*. Austin.
- Collier, P. (2013). Covert Mapping the Ottoman Empire: The Career of Francis Maunsell. *The Proceedings of the 26th International Cartographic Conference*. Dresden.
- Derevanko, İ. V. (2005). «Belle patna» *Russko-Yaponskoy Voyni*. Moskva.
- Fraşirli, M. (1325). *İmtiyazat-ı Ecnebiyeyenin Tatbikat-ı Hâzırası*. Samsun.
- Gippius, A. I. (1890). *Vilayeti Sivas i Seti Putey K Zapadu ot Erzuruma* (C. I). Tiflis.
- Gokov, O. A. (2011). Osobennosti Voyennoy Razvedki Rossii na Musulmanskom Vostoke (1856-1890). *Canadian-American Slavic Studies*, 45(1), ss. 36-75.
- Jelavich, B. (July, 1969). Great Britain and the Russian Acquisition of Batum, 1878-1886. *The Slavonic and East European Review*, XLIV(103), ss. 44-66.
- Jersild, A. (2002). *Orientalism and Empire: Caucasus Mountain Peoples and the Georgian Frontier, 1845-1917*. Londra.
- Kavkazskiy Kalendar na 1880 god.* (1879). Tiflis.
- Kavkazskiy Kalendar na 1907 god.* (1906). Tiflis.
- Kavkazskiy Kalendar na 1910 god.* (1905). Tiflis.
- Kayaoğlu, T. (2010). *Legal Imperialism: Sovereignty and Extraterritoriality in Japan, the Ottoman Empire, and China*. Newyork.
- Kocabaşoğlu, U. (2004). *Majestelerinin Konsolosları: İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kratki Rusko-Turetski Slovari.* (1912). Tiflis.
- Kurat, A. N. (2011). *Türkiye ve Rusya, XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri 1798-1919*. Ankara: TTK.
- Lender, N. N. (1891). *Bosfor i Konstantinopol: Anatolskoe Poberezhie, Po Ruskomu Yugu, Oçerk i Kartinki, c Kartoyu Çernova Morya*. Petersburg: Tip. A.S. Suvorina.
- Mala-Aziatskie Kurdi.* (1882). Tiflis.

- Marshall, A. (2006). *The Russian General Staff and Asia, 1800-1917*. New York.
- Mayevskiy, V. T. (1910). *Rekognostirovka putey na Çernomorskom Poberezhniye Aziatskoy Turtsii 1906 goda, vı Rayone Rize-İneboli i k Yugu ot Etovo Rayona*. Tiflis: Razvedyvatelnoye Otdelne Shtaba Kavkazkago Voyennago Okrugı.
- Mockvich, G.G, (1902). *İlyustrannyi Prakticheski Putevoditel Po Kavkazu*, Odesa: L. Nitche.
- Payashitelnaya Zapiska k Karte Raspredeleniya Armanskava Naseleniya v Turetskoy Armenii i Kurdistane Po Kazam i Dannım Soc. V.* (1895). Cuiet “La Turquie d’Asie” 1890-1894, sostavlennoy G.Ş. gen-l. Zelenım i Podpolk, Sısoevım.
- Postnikov, A. V. (2001). From Charting to Mapping: Russian Military Mapping of Corfu in the Early Nineteenth Century. *Imago Mundi*, 53, ss. 83-96.
- Reynolds, M. A. (2011). *Shattering Empires, The Clash and Collapse of the Ottoman and Russian Empires 1908-1918*. New York.
- Swietochowski, T. (1988). *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920*. N. Mert, (Çev.). İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Şkarovskiy, M. V. (2014). Russkie Tserkovnle Obşçin na Territorii Turtsi (Osmanskoy İmperi), v XVIII-XX vekah. *Vestnik Çerkovnoy İstori*, 1/2, (33/34). Moskva.
- The Black Sea Pilot: The Dardanelles, Sea of Marmara, Bosphorus and Sea of Azov* (1. bs.). (1920). Washington: United States Hidrographic Office.
- Üre, P. (2004). *Byzantine Heritage, Archaeology, and Politics Between Russia and the Ottoman Empire: Russian Archaeological Institute in Constantinople (1894-1914)*. (Basılmamış Doktora Tezi). London School of Economic and Political Science, London.
- Voyennyi Agent. (1890-1907). *Entsiklopediçeskiy Slovar Brokgauza i Yefrona: v 86 t. (82 t. I 4 dop.)*. Sankt Peterburg.
- Yıldız, G. (2012). Osmanlı Dış Askerî İstihbaratında Formelleşme: Elçiliklerde Ataşemiliterliğın İhdası ve Osmanlı Askerî Ataşe Raporları. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 17, ss. 239-266.
- Zelenyi, A. (1883). Obşçeye Geografiçeskoy Opisaniye Territori Sirii. *Sbornik Geografiçeskkih, Topografiçeskih i Statistiçeskih Materialov po Azii*, Vıp. IV, Sankt Peterburg.

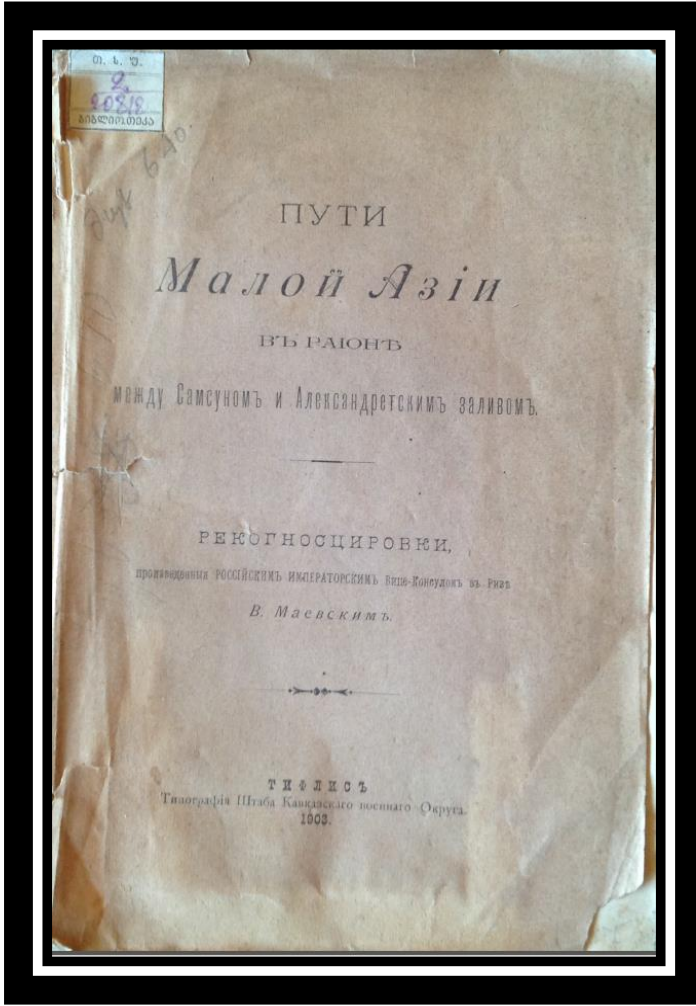
Ek. Rize Rus visonsoloslarının hazırladığı veya hazırlanmasında katkı sağladıkları Anadolu hakkındaki bazı yayın ve haritalar

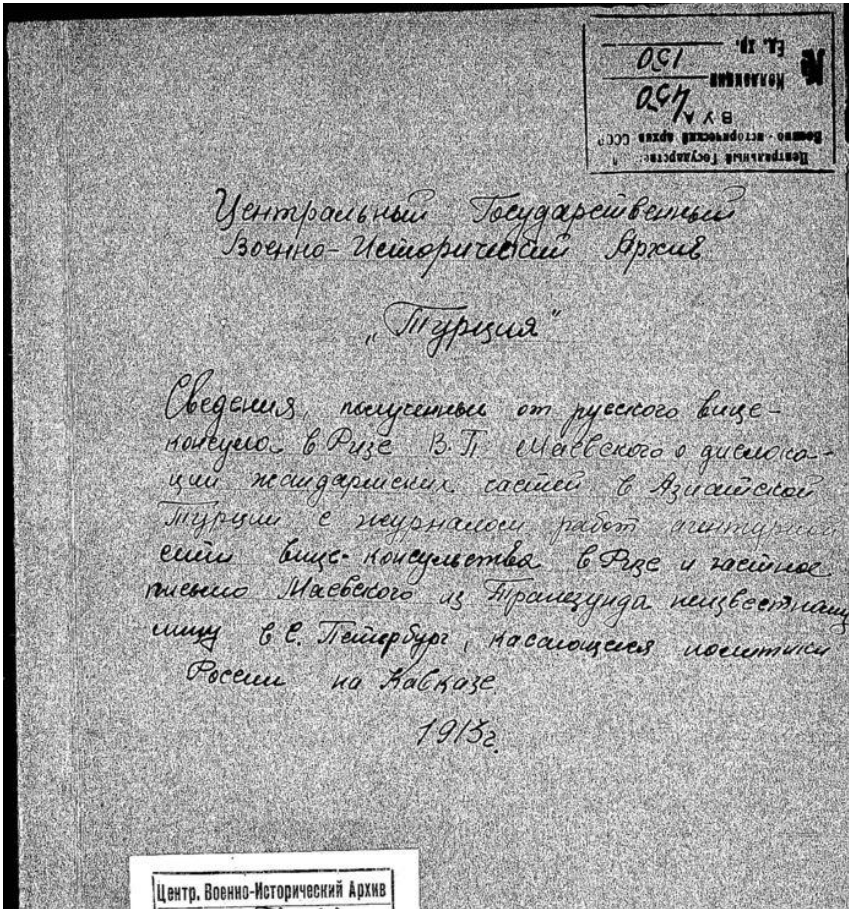
Фотограф 1. Gippius Aleksandr İvanoviç, *Sivas Vilayeti ve Erzurum'dan Batı'ya Yol Ağı*, Tiflis 1890.

Fotoğraf 2. L.K. Artamonov, A. Gippius, D. Lupandin; *Asya Türkiyesi'ndeki Yollar Derlemesi, Sayı I, Oltu Bölümü Yolları*, 1889.

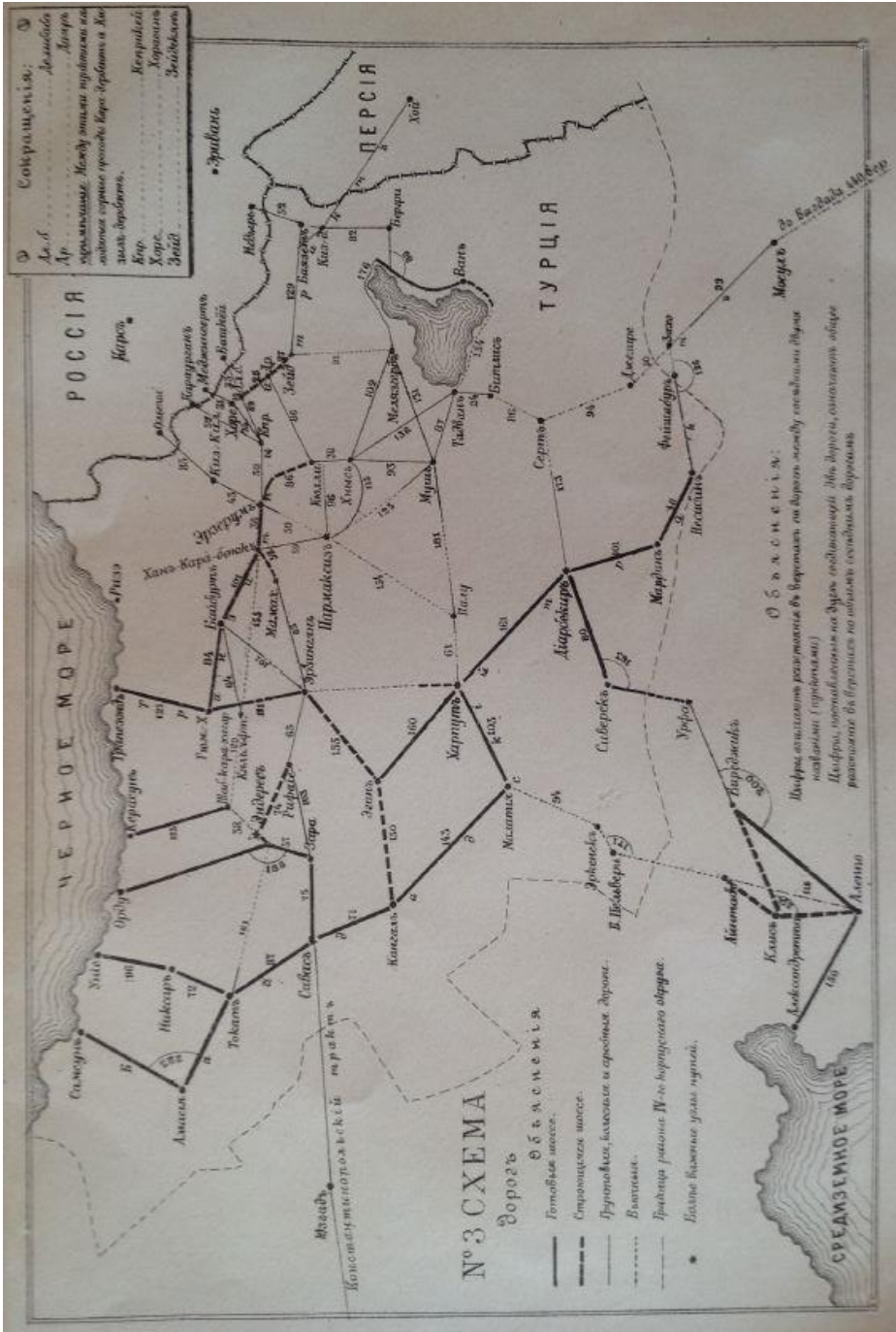
Fotoğraf 3. V. Mayevskiy, *Küçük Asya'ya, Samsun ve İskenderun Körfezi Arasındaki Bölgeye Seyahat*, Tiflis, 1903.

Fotoğraf 4. Rize Viskonsolusu Mayevskiy'nin Anadolu'daki Jandarma birliklerine dair raporu (RGVIA, Fond 450, op. 1, d. 150).

Harita 1. Trabzon'dan Erzurum'a olan yol güzergahı (RGVIA, Fond 450, op. 1, d. 583)

Harita 2. Anadolu'daki yol ağı ve bölgeler arası mesafeyi gösteren harita

